

Reflections of the Socio-Cultural Changes of the Constitutional Era in the Decline of Qajar Jāmeḥ-ye Faṭḥ

Akram Mohammadizadeh^{1*}, Neda Ashouri²

1. Assistant Professor, Craft Faculty, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran
2. PhD student in Islamic Art, Craft Faculty, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran

Received: 2026/07/01

Received in revised form: 2026/08/04

Accepted: 2026/10/18

Published: 2027/??/??

Abstract

Jāmeḥ-ye faṭḥ (Victory Garments) are among the most significant ritual and symbolic textiles of the Islamic world. While they were widely used in Iran from the Safavid period onward, they reached their peak during the Qajar era, embodying a fusion of religious beliefs, folk culture, and notions of physical and spiritual protection. However, from the late Qajar period onward, coinciding with the intellectual and social transformations of the Constitutional Revolution, this dress tradition gradually declined. The present study aims to explain the relationship between the decline of Jāmeḥ-ye faṭḥ and the socio-cultural changes of this period. It asks: to what extent did the decline of these garments reflect the transformation of Iran's epistemological system and social values in the transition from tradition to modernity? Drawing on the reflection approach in the sociology of art and employing interpretive analysis, the study examines five surviving examples of Qajar Jāmeḥ-ye faṭḥ preserved in museums in Iran and around the world. The findings reveal that the decline of these garments was not merely a consequence of changing artistic tastes or shifts in fashion. Rather, it reflected deeper socio-cultural transformations of the Constitutional era, including the expansion of modern education, the rise of new medical knowledge, changing attitudes toward the body and health, the gradual weakening of talismanic beliefs, and the transformation of dress patterns. These factors collectively undermined the ritual function of Jāmeḥ-ye faṭḥ and led to its gradual obsolescence. From this perspective, the study demonstrates that the transformation of a dress tradition can be interpreted as a reflection of broader changes in the intellectual, cultural, and social structures of Iranian society on the threshold of modernity.

Keywords: Jāmeḥ/ye faṭḥ, Cultural History, Qajar Period, Reflection Theory, Constitutional Revolution

Cite as: Reflections of the Socio-Cultural Changes of the Constitutional Era in the Decline of Qajar Jāmeḥ-ye Faṭḥ. Iranian History of Culture. 202?; 1(1): 1-24.

Owner and Publisher: University of Tabriz

Journal ISSN (online): 3060-8066

Access Type: Open Access

DOI: 10.22034/IHC.2026.73345.1192

* Corresponding Author: Assistant Professor of Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran
a.mohammadizadeh@tabriziau.ac.ir

Extended Abstract

Introduction

During the Qajar period, the *Jameh-e Fath* (Victory Garment) or talismanic shirt, in connection with religious beliefs, popular culture, talismans, prayers, protection, and political legitimacy, acquired a symbolic and social function. This clothing tradition gradually declined in the late Qajar period. The main problem of the research is as follows: according to reflection theory, artistic and cultural works can present an image of the social and historical conditions of their time (Alexander, 1393 [2014]: 58–69). From this perspective, Qajar *Jameh-e Fath* garments, which emerged as ritual and symbolic objects from a cultural context based on protective and talismanic beliefs, lost their function and prevalence in the late Qajar period, simultaneously with the intellectual and social transformations of the Constitutional era. The research seeks to determine why and how this process of decline occurred. The study of Qajar *Jameh-e Fath* garments is not merely the study of a historical object; rather, it is an attempt to understand part of the cultural transformations of Iranian society in the transition from tradition to modernity. Despite numerous studies on the artistic and calligraphic aspects of *Jameh-e Fath* garments, no study has analyzed these works within the framework of reflection theory and in connection with the social transformations of the Constitutional era. This gap justifies the necessity of the present research.

The innovation of this research lies in combining reflection theory (sociology of art) with cultural history to analyze *Jameh-e Fath* garments. Unlike previous studies that have addressed only artistic aspects, this research, for the first time, interprets the decline of *Jameh-e Fath* garments as a reflection of Iranian society's transition from tradition to modernity.

In order to answer this question, it is necessary to address three subsidiary questions as well:

1. What written, symbolic, and visual characteristics do Qajar *Jameh-e Fath* garments possess that turn them into a "cultural document"?
2. How are these characteristics linked to the beliefs, values, and social structures of Qajar society?
3. Which of the transformations of the Constitutional era (education, medicine, clothing, economy) had the greatest impact on the decline of this tradition?

The research is fundamental in terms of its objective and descriptive-analytical in terms of its method. The method of data collection is library- and document-based, and the data have been gathered through historical sources, books, scholarly articles, theses, and existing examples of *Jameh-e Fath* garments in museums in Iran and around the world. The method of data analysis is qualitative, carried out as interpretive analysis based on reflection theory in five steps.

Materials & Methods

The examination of the five samples also showed that calligraphy did not merely play a decorative role; rather, it was the principal organizer of the visual structure of the garments. The scripts *Thuluth*, *Naskh*, *Tawqi'*, *Muhaqqaq*, and *Ghubar*, in addition to conveying the text, shaped the geometric structure and visual rhythm of the work (Rahimi, 1396 [2017]: 33–39; Azimi Sayyad, 1393 [2014]: 52). The sample belonging to the year 1202 AH (Figure 3), through the simultaneous use of *Thuluth*, *Tawqi'*, and *Ghubar* scripts, is a clear example of this feature (Asemeh, 1397 [2018]: 89; Ismaeili, 1399 [2020]: 64). This visual organization is itself a reflection of Qajar society's attitude toward the relationship between sacred text, artistic form, and protective function. These very calligraphic complexities gradually gave way to simplicity and practicality in the Constitutional period and became one of the signs of the decline of *Jameh-e Fath* garments.

Research Findings

The results of the functional classification of the elements present on the garments showed that the extracted data can be categorized into three main groups:

A – Repelling evil and protection: Surah al-Falaq, Surah al-Nas, Ayat al-Kursi, talismanic tables

B – Attracting victory and triumph: Surah al-Fath, Surah al-Saff, the phrase "Nasr min Allah wa Fath Qarib"

C – Religious and political legitimacy: The Beautiful Names of God, *Joshan-e Kabir*, the names of the Imams

(PBUH), Shiite symbols

The overall results indicate that *Jameh-e Fath* garments, in terms of written and symbolic elements, bring together a coherent collection of religious, talismanic, astrological, and protective themes—a collection that is repeated in all examined samples with differences in the manner of execution. This internal coherence shows that *Jameh-e Fath* garments were not the product of individual choices; rather, they reflect a collective and shared semantic system in Qajar society. The process of the decline of the *Jameh-e Fath* in interaction with social transformations is depicted in Figure 2.

Figure 2 – The process of the decline of the *Jameh-e Fath* in the late Qajar period

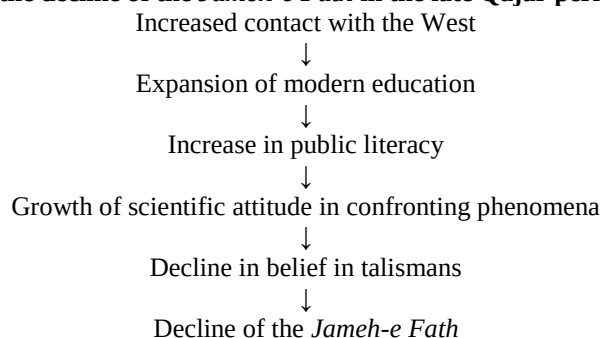

Table 2 – Correspondence of the components of reflection theory with the research findings (Authors).

Row	Symbolic theme in the <i>Jameh-e Fath</i>	Component of reflection theory
1	Reflection of religious and superstitious beliefs	Art reflects society
2	Formation in the context of traditional society	Art is a product of historical conditions
3	Decline of the <i>Jameh-e Fath</i> after the Constitutional era	Change in society causes change in art
4	Presence of Shiite and national symbols	Works of art carry cultural values
5	Replacement of modern clothing	Art is transformed by social changes

Discussion of Results & Conclusion

The decline of *Jameh-e Fath* garments in the late Qajar period cannot be considered merely the result of a change in artistic taste, a transformation in clothing, or the stagnation of traditional arts; rather, this phenomenon reflects a simultaneous transformation in three fundamental domains of Iranian society: First, a transformation in the epistemic system: from the dominance of sacred, talismanic, and supernatural explanations toward scientific and rational attitudes. Second, a change in social and cultural identity: with the gradual formation of the concept of the citizen, the expansion of modern education, and the increase in public awareness. Third, a transformation in the symbolic system of society: in which traditional clothing gradually gave way to European clothing as a symbol of modernity, progress, and new identity. In this way, the decline of *Jameh-e Fath* garments, more than being a change in the domain of art or clothing, is a sign of Iranian society's transition from tradition to modernity and the rearrangement of its semantic system on the threshold of the Constitutional era. The decline of *Jameh-e Fath* garments in the late Qajar period cannot be considered merely the result of a change in artistic taste, a transformation in clothing, or the stagnation of traditional arts; rather, this phenomenon reflects a simultaneous transformation in the epistemic system, socio-cultural identity, and symbolic system of Iranian society. In this way, the decline of *Jameh-e Fath* garments, more than being a change in the domain of art or clothing, is a sign of Iranian society's transition from tradition to modernity and the rearrangement of its semantic system on the threshold of the Constitutional era.

The analysis of five samples showed that these garments possess a coherent combination of three semiotic layers: written elements (Quranic verses, prayers, the Beautiful Names of God, passages from *Joshan-e Kabir*), symbolic elements (talismanic tables, the twelve zodiac signs, vegetal and animal motifs), and visual-executive elements (calligraphy in *Thuluth*, *Naskh*, *Tawqi'*, and *Ghubar* scripts in the form of geometric compositions). The coexistence of these three layers in a single semantic system turns the *Jameh-e Fath* from mere clothing into a cultural document that makes possible the re-reading of the mental structures of the society that produced it. The findings showed that these elements reflect an epistemic system in which the boundary between religion, traditional medicine, occult sciences, and political legitimacy was not clear. The three main identified functions—repelling evil, attracting victory, and religious-political legitimacy—were tied to specific social structures: the prevalence of belief in talismans among women and the general public on the one hand, and its

simultaneous use in the court and among political elites to consolidate legitimacy on the other. This correlation had turned the *Jameh-e Fath* into a medium for reproducing the social and belief order of Qajar society.

Based on the evidence of this research, three factors had a direct and traceable impact on the decline of *Jameh-e Fath* garments: the expansion of modern education and the increase in public literacy, which replaced sacred and talismanic explanations with a scientific attitude toward phenomena; the prevalence of modern medicine, which diminished the therapeutic-protective function of these garments; and the transformation of clothing patterns with the expansion of European clothing influence, which redefined the symbolic system of clothing. The economic transformations of this period were not independently examined in the present data, and therefore no definitive judgment can be made about their contribution compared with the other three factors; this limitation is also specified in the "Research Limitations" section, and its independent examination is left to future research.

References:

- Abdoli, Nahid. (2023). Gofteman-e hoghoughi-ye zanan: 'Asr-e Mashruteh ta payan-e dowreh-ye Pahlavi-ye avval. *Faslnameh-ye Tahghighat-e Novin-e Miyaneshiy-e Hoghough*, 3(2), 6–31. [In Persian]
- Abrahamian, Yervand. (2005). *Tarikh-e Iran-e modern* (M. A. Fattahi, Trans.). Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Baker, Patricia. (2006). *Manusajat-e Eslami* (M. Shayestehfar, Trans.). Tehran: Mo'asseseh-ye Motale'at-e Honar-e Eslami. [In Persian]
- Chakeri, Azadeh, Davoodi Rokn Abadi, Abolfazl, & Sharifzadeh, Mohammad Reza. (2021). Ta'ammoli bar talismat-e dowreh-ye Qajar va ahammiyat-e naghsh-e zanan dar shekl-giri va gostarsh-e anha. *Motale'at-e Honar-e Eslami*, 19(48), 221–234. [In Persian]
- Eagleton, Terry. (1995). *Pish-darāmadī bar nazariyeh-ye adabi* (A. Mokhber, Trans.). 2nd ed. Tehran: Markaz. [In Persian]
- Rahbarnia, Zahra, & Nikcheri, Parisa. (2013). Ta'sir-e tahavvolat-e ejtemā'i va farhangi-ye dowran-e Mashruteh bar tanpush-e mardan-e 'asr-e Qajar. *Chideman*, 2(2), 142–151. [In Persian]
- Rahmanian, Dariush, & Hatami, Zahra. (2012). Sehr o jadu, telism o ta'viz va donya-ye zanan dar 'asr-e Qajar. *Jostarhā-ye Tarikhi-ye Pajuheshgah-e 'Olum-e Ensani va Motale'at-e Farhangi*, 3(2), 27–44. [In Persian]

Keywords: Jāmeḥ/ye fath, Cultural History, Qajar Period, Reflection Theory, Constitutional Revolution.

بازتاب تحولات اجتماعی- فرهنگی عصر مشروطه در زوال جامه‌های فتح قاجاری

اکرم محمدی‌زاده^{۱*}، ندا آشوری^۲

۱. استادیار دانشکده هنرهای صنعتی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

۲. دانشجوی دکترای هنرهای اسلامی، دانشکده هنرهای صنعتی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

دریافت: ۱۴۰۹/۹/۲۶ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۷/۲۶ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۱۳ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۱۰

چکیده

جامه‌های فتح از مهم‌ترین پوشاک آیینی جهان اسلام هستند که در دوره قاجار به اوج رواج رسیدند. این جامه‌ها، افزون بر جنبه‌های پوششی، بازتابی از باورهای دینی، فرهنگ عامه و نگرش‌های رایج به حفاظت جسمانی و معنوی به‌شمار می‌رفتند. از اواخر دوره قاجار و هم‌زمان با تحولات فکری و اجتماعی عصر مشروطه، این سنت پوششی به‌تدریج رو به زوال نهاد. این پژوهش با هدف تبیین رابطه میان کم‌توجهی به جامه‌های فتح و دگرگونی‌های فرهنگی و اجتماعی این دوره، به این پرسش می‌پردازد که زوال این سنت تا چه اندازه بازتاب تغییر در نظام معرفتی و ارزش‌های اجتماعی ایران در گذار از سنت به تجدد بوده است؟ پژوهش با روش تحلیل تفسیری و با بهره‌گیری از نظریه بازتاب، ۵ نمونه از جامه‌های فتح محفوظ در موزه‌های ایران و جهان را بررسی کرده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که زوال این جامه‌ها صرفاً پیامد تغییر ذوق یا سلیقه هنری نبوده، بلکه بازتابی از تحولات عمیق اجتماعی و فرهنگی عصر مشروطه است. گسترش آموزش نوین، رواج پزشکی جدید، تغییر نگرش به بدن و سلامت، تضعیف تدریجی باور به قدرت طلسم و دگرگونی الگوهای پوشش، مهم‌ترین عواملی بودند که زمینه کاهش کارکرد آیینی و در نهایت زوال تدریجی جامه‌های فتح را فراهم کردند. از این منظر، پژوهش نشان می‌دهد که دگرگونی یک سنت پوششی را می‌توان به‌عنوان بازتابی از تحول در ساختارهای فکری، فرهنگی و اجتماعی جامعه ایران در آستانه ورود به دوران مدرن تفسیر کرد.

کلیدواژه‌ها: جامه فتح، تاریخ فرهنگی، دوره قاجار، نظریه بازتاب، عصر مشروطه

نحوه ارجاع: "بازتاب تحولات اجتماعی- فرهنگی عصر مشروطه در زوال جامه‌های فتح قاجاری" تاریخ فرهنگ ایران. (۱): ۱-۲۱.

صاحب امتیاز و ناشر: دانشگاه تبریز

شاپای الکترونیکی: ۸۰۶۶-۳۰۶۰

نوع دسترسی: آزاد

DOI: 10.22034/IHC.2026.73345.1192

نویسنده مسئول، استادیار دانشکده هنرهای صنعتی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران a.mohammadizadeh@tabriziau.ac.ir

Copyright ©The authors

Publisher: University of Tabriz

مقدمه

در دوره قاجار جامه فتح یا پیراهن طلسم، در پیوند با باورهای مذهبی، فرهنگ عامه، طلسم، دعا، حفاظت و مشروعیت سیاسی، کارکردی نمادین و اجتماعی یافت. این سنت پوششی در اواخر دوره قاجار به تدریج رو به زوال رفت. مسئله اصلی پژوهش بدین شرح است: بر طبق نظریه بازتاب، آثار هنری و فرهنگی می‌توانند تصویری از شرایط اجتماعی و تاریخی زمانه خود ارائه دهند (الکساندر، ۱۳۹۳: ۵۸-۶۹). از این منظر جامه‌های فتح قاجاری که به‌عنوان شیئی آیینی و نمادین، از بستر فرهنگی مبتنی بر باورهای محافظتی و طلسمی برآمدند که در اواخر دوره قاجار و هم‌زمان با تحولات فکری و اجتماعی عصر مشروطه، کارکرد و رواج خود را از دست دادند پژوهش در پی یافتن چرایی و چگونگی روند این زوال جامه‌ها است. بررسی جامه‌های فتح قاجاری فقط مطالعه یک شیء تاریخی نیست، بلکه تلاشی برای فهم بخشی از تحولات فرهنگی جامعه ایران در گذار از سنت به تجدد است.

با وجود پژوهش‌های متعدد درباره جنبه‌های هنری و خوشنویسی جامه‌های فتح، هیچ مطالعه‌ای این آثار را در چارچوب نظریه بازتاب و در پیوند با تحولات اجتماعی عصر مشروطه تحلیل نکرده است. این خلأ، ضرورت پژوهش را توجیه می‌کند.

نوآوری این پژوهش در تلفیق نظریه بازتاب (جامعه‌شناسی هنر) با تاریخ فرهنگی برای تحلیل جامه‌های فتح است. برخلاف پژوهش‌های پیشین که صرفاً به جنبه‌های هنری پرداخته‌اند، این پژوهش برای نخستین بار، زوال جامه‌های فتح را به‌مثابه بازتابی از گذار جامعه ایران از سنت به تجدد تفسیر می‌کند.

جهت رسیدن پاسخ این پرسش لازم است به سه پرسش فرعی نیز پاسخ داده شود:

۱- جامه‌های فتح قاجاری دارای چه ویژگی‌های نوشتاری، نمادین و بصری هستند که آن‌ها را به «سندی فرهنگی» تبدیل می‌کند؟

۲- این ویژگی‌ها چگونه با باورها، ارزش‌ها و ساختارهای اجتماعی جامعه قاجار پیوند دارند؟

۳- کدام یک از تحولات عصر مشروطه (آموزش، پزشکی، پوشاک، اقتصاد) تأثیر بیشتری بر زوال این سنت داشته است؟

پژوهش از نظر هدف، بنیادی و از نظر روش، توصیفی - تحلیلی است. روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و اسنادی است و داده‌های از طریق منابع تاریخی، کتاب‌ها، مقالات علمی، پایان‌نامه‌ها و نمونه‌های موجود جامه‌های فتح در موزه‌های ایران و جهان گردآوری شده است و روش تحلیل داده‌ها کیفی بوده که به صورت تحلیل تفسیری بر اساس نظریه بازتاب در پنج گام است.

پیشینه و روش تحقیق

مطالعه جامه‌های فتح و دیگر منسوجات کتیبه‌دار در سال‌های اخیر توجه پژوهشگران حوزه هنر اسلامی، تاریخ پوشاک، خوشنویسی، فرهنگ مادی و مطالعات اجتماعی دوره قاجار را به خود جلب کرده است. بیشتر پژوهش‌های انجام‌شده بر

مقاله پژوهشی

توصیف ویژگی‌های هنری، ساختار تزئینی، کتیبه‌ها، فنون اجرایی و مضامین نوشتاری این آثار متمرکز بوده‌اند و کمتر کوشیده‌اند آن‌ها را در بستر تحولات فرهنگی و اجتماعی جامعه ایران تحلیل کنند. مرور انتقادی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که هنوز ظرفیت جامه‌های فتح به‌عنوان اسنادی فرهنگی برای بازخوانی تحولات اجتماعی و فکری عصر قاجار به‌طور کامل مورد توجه قرار نگرفته است.

پژوهش‌های مرتبط را می‌توان در سه دسته کلی طبقه‌بندی کرد: نخست، مطالعات هنرشناسانه و توصیفی درباره جامه‌های فتح؛ دوم، پژوهش‌های مربوط به باورهای طلسمی و فرهنگ عامه در دوره قاجار؛ و سوم، مطالعات مرتبط با تحولات پوشاک و دگرگونی‌های اجتماعی این دوره.

در گروه نخست، اسماعیلی (۱۳۹۹) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «بازشناسی تزئینات جامه‌های فتح دوران صفوی و قاجار محفوظ در موزه‌های ایران»، ساختار تزئینی، کتیبه‌ها، خطوط، نقوش و ویژگی‌های بصری جامه‌های فتح را بررسی کرده (اسماعیلی، ۱۳۹۹: ۵۲-۹۴). این پژوهش اطلاعات ارزشمندی درباره ویژگی‌های بصری جامه‌های فتح ارائه می‌کند، اما تحلیل خود را عمدتاً به جنبه‌های هنری و توصیفی محدود کرده و ارتباط این آثار را با تحولات اجتماعی و فرهنگی عصر قاجار بررسی نکرده است.

اسماعیلی و شیخی (۱۴۰۰) نیز در مقاله «مطالعه کتیبه‌ها و تزئینات جامه‌های فتح زند و قاجار محفوظ در موزه‌های ایران» با تحلیل محتوای کتیبه‌ها، خطوط خوشنویسی، اسماء الحسنی، آیات قرآن، نقوش نجومی و اشکال طلسمی، نشان داده‌اند که این عناصر مهم‌ترین مؤلفه‌های هویتی جامه‌های فتح را تشکیل می‌دهند (اسماعیلی و شیخی، ۱۴۰۰: ۳۷-۴۹). با وجود ارزش این پژوهش در شناسایی عناصر نوشتاری و تزئینی، رویکرد آن همچنان هنرشناسانه است و از تبیین نسبت این عناصر با زمینه‌های اجتماعی و تاریخی تولید و زوال این آثار فراتر نمی‌رود.

عاصمه (۱۳۹۵) در پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی زیورآلات و منسوجات عصر قاجار با کاربرد دعا و طلسم» جایگاه دعا، تعویذ و طلسم را در فرهنگ مادی دوره قاجار بررسی کرده و نشان داده است که اشیای طلسمی در میان گروه‌های مختلف اجتماعی کاربرد گسترده‌ای داشته‌اند (عاصمه، ۱۳۹۵: ۱۴-۴۲). این پژوهش در شناخت زمینه‌های فرهنگی استفاده از جامه‌های فتح اهمیت دارد، اما تمرکز آن بر اشیای طلسمی به‌طور کلی است و به تحلیل جامه‌های فتح به‌عنوان سنتی پوششی و آیینی نمی‌پردازد.

عظیمی‌صیاد (۱۳۹۳) نیز در پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی خط و نوشته‌های منسوجات ایرانی از دوره اسلامی تا پایان دوره قاجار» نشان داده است که نوشتار در منسوجات ایرانی افزون بر نقش تزئینی، حامل معانی مذهبی، سیاسی و فرهنگی بوده است (عظیمی‌صیاد، ۱۳۹۳: ۷۱-۱۶۹). اگرچه این پژوهش جایگاه کتیبه‌ها را در فرهنگ منسوجات ایرانی تبیین می‌کند، اما جامه‌های فتح را در نسبت با تحولات اجتماعی و فرهنگی دوره قاجار تحلیل نکرده است.

دسته دوم پژوهش‌ها به بررسی باورهای طلسمی و فرهنگ عامه اختصاص دارد. رحمانیان و حاتمی (۱۳۹۱) در مقاله «سحر و جادو، طلسم و تعویذ و دنیای زنان در عصر قاجار» نشان داده‌اند که اعتقاد به طلسم، حرز و نیروهای ماورایی در میان اقشار مختلف جامعه، به‌ویژه زنان، رواج گسترده‌ای داشته است (رحمانیان و حاتمی، ۱۳۹۱: ۲۸-۳۷). این پژوهش زمینه

اجتماعی شکل‌گیری و استمرار فرهنگ طلسم‌باوری را به‌خوبی تبیین می‌کند، اما ارتباط این باورها با پوشاک آیینی و جامه‌های فتح را بررسی نمی‌کند.

در میان پژوهش‌های جدیدتر، چاکری و همکارانش (۱۴۰۱) در مقاله «تأملی بر طلسم‌های دوره قاجار و نقش زنان در شکل‌گیری و گسترش آن» نیز نشان می‌دهد که زنان تنها مصرف‌کنندگان طلسم‌ها نبوده‌اند، بلکه در تولید، انتقال و گسترش آن‌ها در شبکه‌های خانوادگی و اجتماعی نقش فعالی ایفا کرده‌اند. این یافته می‌تواند در تبیین جایگاه جامه‌های فتح به‌عنوان یکی از مصادیق طلسم‌های پوششی اهمیت داشته باشد (چاکری و همکارانش، ۱۴۰۱: ۲۲۳-۲۲۹)، اما این مقاله نیز به تحلیل جامه‌های فتح یا تبیین آن‌ها در چارچوب نظریه بازتاب نمی‌پردازد.

دسته سوم پژوهش‌ها به تحولات پوشاک در اواخر دوره قاجار مربوط است. رهبرنیا و نیک‌چری (۱۳۹۲) در مقاله «تأثیر تحولات اجتماعی و فرهنگی دوران مشروطه بر تن‌پوش مردان عصر قاجار» نشان داده‌اند که گسترش ارتباط با غرب و توسعه اندیشه‌های تجددخواهانه، تغییر تدریجی الگوهای پوشش ایرانی را به دنبال داشت (رهبرنیا و نیک‌چری، ۱۳۹۲: ۱۴۴-۱۴۹). محمدی و سیداحمدی زاویه (۱۳۹۷) نیز در مقاله «سیمای مرد مدرن؛ تحلیلی بر تحول لباس مردان در ایران عصر قاجار» نقش عوامل اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و نظامی را در دگرگونی پوشش مردان تحلیل کرده‌اند (محمدی و سیداحمدی زاویه، ۱۳۹۷: ۱۸۳-۱۹۸). همچنین نوری‌تبار و عرشی در مقاله خود با عنوان مقاله «شاخص‌ها و زمینه‌های تأثیرگذار بر تحولات لباس ایران از لباس اروپا در دوره دوم قاجار» نشان می‌دهد که پوشاک اروپایی صرفاً یک الگوی جدید لباس نبود، بلکه به نمادی از هویت مدرن، تجدد و دگرگونی ارزش‌های اجتماعی تبدیل شد (نوری‌تبار و عرشی، ۱۴۰۰: ۵۷-۶۸). این یافته در چارچوب نظریه بازتاب اهمیت دارد، زیرا نشان می‌دهد تغییر الگوهای پوشش، بازتابی از تحول در نظام فکری و فرهنگی جامعه بوده است. هیچ‌یک از این مطالعات، این تحولات را با زوال جامه‌های فتح و تغییر کارکرد آن‌ها در جامعه قاجار مرتبط نساخته‌اند.

پژوهش‌های پیشین هر یک بخشی از ابعاد جامه‌های فتح، باورهای طلسمی یا تحولات پوشاک دوره قاجار را بررسی کرده‌اند، بر اساس منابع بررسی‌شده در این پژوهش، مطالعه‌ای که جامه‌های فتح قاجاری را با تکیه بر رویکرد بازتاب در جامعه‌شناسی هنر و در پیوند با تحولات فرهنگی و اجتماعی عصر مشروطه تحلیل کرده باشد، مشاهده نشد.

جامعه‌مطالعاتی این پژوهش، تمامی جامه‌های فتح دوره قاجار محفوظ در موزه‌های ایران و جهان است. از این جامعه، ۵ نمونه به‌صورت هدفمند انتخاب شدند که معیارهای انتخاب عبارت‌اند از: الف- تعلق به دوره قاجار، ب- برخورداری از کتیبه‌ها و تزئینات قابل مطالعه، ج- دسترسی به اطلاعات مستند درباره ویژگی‌های تاریخی و هنری آن‌ها. نمونه‌ها شامل جامه‌هایی از کتابخانه کنگره ملی آمریکا، موزه ملک، موزه ملی قرآن و موزه عرفان شرق بسطام هستند.

در بخش تحلیل، از رویکرد بازتاب در جامعه‌شناسی هنر بهره گرفته شده است. همچنین شیوه تحلیل تفسیری که در طبقه‌بندی ویکتوریا الکساندر از نظریه بازتاب به هلسینگر نسبت داده شده، مبنای بررسی نمونه‌های مطالعاتی قرار گرفته است (الکساندر، ۱۳۹۳: ۵۸). در این روش، اثر هنری به منزله متنی فرهنگی تلقی می‌شود که از طریق تفسیر عناصر بصری، نوشتاری و تاریخی آن می‌توان به شناخت شرایط اجتماعی و فرهنگی زمان تولید اثر دست یافت.

روش تحلیل تفسیری در این پژوهش در پنج گام عملی دنبال شده است:

گام اول: کدگذاری عناصر بصری و نوشتاری - برای هر ۵ نمونه، شرحی داده شده که شامل، نوع عنصر (آیه/دعا/جدول طلسمی/نماد نجومی)، موقعیت آن روی جامه (آستین/سینه/پایین لباس) و کارکرد احتمالی (محافظتی/درمانی/مشروعیت‌بخش) است.

گام دوم: طبقه‌بندی کارکردی - عناصر مطابق کارکردشان به سه گروه «دفع شر»، «جلب پیروزی» و «مشروعیت سیاسی» تقسیم شدند.

گام سوم: مقایسه تطبیقی با تحولات اجتماعی - هر کارکرد با یک تحول اجتماعی عصر مشروطه (آموزش نوین، پزشکی جدید، تغییر نگرش به بدن، ورود پوشاک مدرن) مقایسه شد.

گام چهارم: تفسیر نهایی طبق نظریه بازتاب - این پرسش مطرح شد که «این عناصر چه چیزی از ذهنیت جامعه قاجار را بازتاب می‌دهند و چرا با تغییر آن ذهنیت، حذف شدند؟»

گام پنجم: اعتبارسنجی درون‌متن - برای هر تفسیر، دست‌کم یک شاهد از نمونه‌ها (با ذکر شماره تصویر) آورده شد.

بحث (متن مقاله)

نظریه بازتاب و کاربرد آن در تحلیل جامه فتح

رابطه میان هنر و جامعه از بنیادی‌ترین موضوعات جامعه‌شناسی هنر به شمار می‌رود. از آنجا که آثار هنری می‌توانند از شرایط اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی زمانه خود تأثیر پذیرند، می‌توان از طریق مطالعه آن‌ها به شناختی عمیق‌تر از جامعه دست یافت (الکساندر، ۱۳۹۳: ۵۵). طبق این دیدگاه، آثار هنری صرفاً پدیده‌هایی زیباشناختی و مستقل از جامعه نیستند، بلکه در بستر تاریخی و اجتماعی مشخصی شکل می‌گیرند و می‌توانند بخشی از ساختارهای ذهنی، ارزش‌ها، باورها و روابط اجتماعی جامعه تولیدکننده خود را بازنمایی کنند.

نظریه بازتاب ریشه در سنت اندیشه‌ای قرن نوزدهم میلادی دارد و در آثار متفکرانی همچون هیپولیت تن، مارکس، انگلس و سپس لوکاچ توسعه یافت. در این رویکرد، هنر نه پدیده‌ای جدا از جامعه، بلکه محصول شرایط تاریخی و اجتماعی تلقی می‌شود. از این منظر، هر جامعه مجموعه‌ای از ارزش‌ها، هنجارها، باورها و روابط اجتماعی را تولید می‌کند و آثار هنری نیز در درون همین نظام فرهنگی شکل می‌گیرند (ولف، ۱۳۹۳: ۸۹)؛ بنابراین، مطالعه یک اثر هنری می‌تواند امکان شناخت بخشی از جهان‌بینی، ساختارهای فکری و نظام معنایی جامعه‌ای را فراهم کند که آن اثر در آن تولید شده است.

نظریه بازتاب به معنای انعکاس مستقیم و مکانیکی واقعیت اجتماعی در اثر هنری نیست. پژوهشگران متأخر این رویکرد تأکید کرده‌اند که اثر هنری همواره حاصل فرایندی پیچیده است که در آن هنرمند یا تولیدکننده اثر، واقعیت اجتماعی را از خلال تجربه، ذهنیت و جهان‌بینی خود بازسازی می‌کند. به همین دلیل، هنر نه بازتابی ساده از جامعه، بلکه تفسیری از شرایط اجتماعی و فرهنگی زمان تولید خود است (ولف، ۱۳۹۳: ۳۷). عناصر بصری، نمادها، مضامین و حتی انتخاب مواد و شیوه‌های تولید یک اثر می‌توانند نشانه‌هایی از شرایط اجتماعی و فرهنگی جامعه ارائه دهند.

در همین چارچوب، ویکتوریا الکساندر در کتاب جامعه‌شناسی هنرها نظریه بازتاب را یکی از مهم‌ترین رویکردهای جامعه‌شناسی هنر معرفی می‌کند. وی با بررسی دیدگاه‌های مختلف نشان می‌دهد که پژوهشگران برای مطالعه رابطه میان هنر و جامعه از روش‌های متنوعی همچون تحلیل تفسیری، تحلیل محتوا، نشانه‌شناسی ساختاری و مطالعه آیین‌ها و مناسک بهره گرفته‌اند (الکساندر، ۱۳۹۳: ۵۸-۶۵). در میان این روش‌ها، تحلیل تفسیری اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا در این رویکرد، پژوهشگر با بررسی دقیق عناصر موجود در اثر و قرار دادن آن‌ها در زمینه تاریخی و اجتماعی، به کشف معانی فرهنگی نهفته در اثر می‌پردازد.

الکساندر از پژوهش هلسینگر به عنوان نمونه‌ای از تحلیل تفسیری یاد می‌کند؛ روشی که در آن، مطالعه جزئیات بصری آثار هنری و ارتباط آن‌ها با شرایط تاریخی و اجتماعی، امکان شناخت معانی پنهان در اثر را فراهم می‌سازد (الکساندر، ۱۳۹۳: ۵۸). در این شیوه، اثر هنری همچون متنی فرهنگی خوانده می‌شود که عناصر مختلف آن می‌توانند اطلاعاتی درباره ارزش‌ها، باورها و ساختارهای اجتماعی زمان تولید اثر ارائه دهند. همچنین لوونتال از تحلیل محتوا برای بررسی تغییرات اجتماعی در متون و رسانه‌ها بهره گرفته است، رایت با تحلیل ساختاری فیلم‌های سینمایی به بررسی رابطه میان هنر و جامعه پرداخته و گافمن نیز تصاویر تبلیغاتی را به عنوان بازتابی از روابط قدرت و نابرابری‌های اجتماعی تحلیل کرده است (الکساندر، ۱۳۹۳: ۶۰-۶۴). وجه مشترک این رویکردها از این قرار است که اثر هنری نه به عنوان پدیده‌ای مستقل، بلکه به عنوان بخشی از نظام فرهنگی و اجتماعی مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

از سوی دیگر، تاریخ فرهنگی نیز بر این باور استوار است که اشیاء، تصاویر، پوشاک، آیین‌ها و نمادها تنها عناصر مادی نیستند، بلکه شیوه‌هایی هستند که انسان‌ها از طریق آن‌ها جهان پیرامون خود را درک و معناگذاری می‌کنند. بر این اساس، جامعه فتح را می‌توان متنی فرهنگی دانست که مجموعه‌ای از باورهای مذهبی، تصورات مربوط به بدن، نگرش به سلامت، مفهوم قدرت، رابطه انسان با امر قدسی و برداشت جامعه از خطر و امنیت را در خود جای داده است. حضور آیات قرآن، ادعیه، اسماء‌الحسنی، نقوش نجومی و جداول طلسمی بر سطح این جامعه‌ها نشان می‌دهد که این آثار در بستری شکل گرفته‌اند که در آن مرز میان دین، پزشکی، باورهای عامیانه، سیاست و زندگی روزمره کاملاً تفکیک نشده بود.

نظریه بازتاب در طول زمان با نقدهایی نیز مواجه شده است. یکی از مهم‌ترین نقدها به این دیدگاه، تلقی آثار هنری به عنوان بازنمایی مستقیم و بی‌واسطه از جامعه است. در بررسی دیدگاه‌های مطرح‌شده درباره رابطه هنر و جامعه، آلبرشت، پیترسون و لاسلت بر پیچیدگی و چندلایه بودن این رابطه تأکید کرده‌اند. از نظر آلبرشت، آثار هنری می‌توانند هنجارها و ارزش‌های اجتماعی را مجسم کنند، به نیازهای هیجانی مشترک پاسخ دهند، روح جمعی جامعه را بازتاب دهند یا تحت تأثیر شرایط اقتصادی و اجتماعی شکل گیرند؛ باین‌حال، این ارتباط را نمی‌توان رابطه‌ای ساده و مستقیم میان اثر هنری و واقعیت اجتماعی دانست. پیترسون نیز بر این نکته تأکید دارد که اثر هنری الزاماً بازتاب‌دهنده تمامی جامعه نیست و ممکن است جهان‌بینی گروه‌ها یا خرده‌فرهنگ‌های خاصی را بازنمایی کند. از سوی دیگر، لاسلت معتقد است آثار هنری همواره از فیلتر تخیل، قراردادهای هنری و شیوه‌های بیان عبور می‌کنند و از این رو نمی‌توان آن‌ها را بازتابی مستقیم و بدون واسطه از واقعیت اجتماعی تلقی کرد (الکساندر، ۱۳۹۳: ۶۶-۶۹).

مقاله پژوهشی

در ادامه این بحث، گلدمن با ارائه دیدگاهی دیالکتیکی، رابطه میان هنر و جامعه را دوسویه می‌داند؛ به این معنا که آثار فرهنگی از شرایط اجتماعی تأثیر می‌پذیرند و در عین حال، در شکل‌گیری آگاهی اجتماعی نیز مشارکت می‌کنند (لینهارت، ۱۳۹۲: ۷۰).

بر طبق این چارچوب نظری، در پژوهش حاضر جامعه‌های فتح قاجاری را نه صرفاً به عنوان نمونه‌هایی از هنر نساجی، بلکه به عنوان اسنادی فرهنگی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. در این نگاه، عناصر نوشتاری، نمادهای بصری و ساختار تزئینی این جامعه‌ها بازتاب‌دهنده بخشی از نظام باورها و ارزش‌های جامعه قاجاری هستند. بنابراین، بررسی زوال جامعه فتح نیز تنها بررسی کاهش کاربرد یک نوع پوشاک نیست، بلکه مطالعه تغییر در نظام معرفتی جامعه ایران در گذار از سنت به تجدد است.

شرایط اجتماعی و فرهنگی ایران عصر قاجار در استفاده از جامعه‌های فتح

تحلیل جامعه‌های فتح مستلزم شناخت فضای فرهنگی و اجتماعی ایران در عصر قاجار است؛ زیرا این آثار در خلأ هنری و تزئینی شکل نگرفته‌اند، بلکه محصول مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها و ساختارهای ذهنی جامعه‌ای هستند که در آن مفاهیمی چون مذهب، دعا، طلسم، علوم غریبه، نجوم و ارتباط انسان با نیروهای قدسی جایگاهی مهم داشت. جامعه ایران در دوره قاجار را می‌توان جامعه‌ای سنتی با ساختاری عمیقاً مذهبی دانست که در آن دین نه تنها حوزه اعتقادات فردی، بلکه بسیاری از مناسبات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی را نیز تحت تأثیر قرار می‌داد. در چنین شرایطی، مرز میان امور مادی و معنوی چندان مشخص نبود و بسیاری از رویدادهای زندگی فردی و جمعی از طریق نظامی از باورهای دینی، عامیانه و گاه ماورایی تفسیر می‌شد.

اعتقاد به تأثیر دعا، حرز، تعویذ، استخاره، فال، تعبیر خواب، سعد و نحس ایام و تأثیر اجرام آسمانی بر سرنوشت انسان، در میان گروه‌های مختلف جامعه قاجار رواج داشت و در میان طبقات صاحب قدرت، رجال سیاسی و دربار نیز مشاهده می‌شد (اسماعیلی، ۱۳۹۹: ۲۶). جامعه‌های فتح نیز در همین نظام معنایی شکل گرفتند؛ یعنی در جامعه‌ای که حفاظت، درمان، پیروزی و موفقیت فردی و سیاسی تنها با ابزارهای مادی تعریف نمی‌شد، اشیای آیینی مانند جامه فتح می‌توانستند حامل نیروی نمادین و اعتقادی تلقی شوند. به عبارت دیگر، باور به تأثیر امور غیرمادی بر زندگی روزمره، بستری برای تولید جامه فتح فراهم کرد، و خود این جامه نیز به بازتولید و تثبیت همان باورها کمک می‌کرد؛ چرخه‌ای که نظریه بازتاب آن را رابطه‌ای دیالکتیکی میان هنر و جامعه می‌نامد. بخش قابل توجهی از این وضعیت را باید در ارتباط با شرایط آموزشی و سطح توسعه دانش عمومی در دوره قاجار بررسی کرد.

در بیشتر سال‌های حکومت قاجار، آموزش رسمی عمومی گسترده‌ای محدودی داشت و بخش بزرگی از جامعه امکان دسترسی منظم به دانش جدید را نداشت. بسیاری از پدیده‌های طبیعی، بیماری‌ها، حوادث و مشکلات زندگی در چارچوب تفسیرهای سنتی فهم می‌شدند. در چنین بستری، دعاها، تعویذها و اشیای محافظتی دارای کارکرد مذهبی بودند و نقش روانی و اجتماعی نیز ایفا می‌کردند و برای افراد احساس امنیت، آرامش و کنترل در برابر ناشناخته‌ها فراهم می‌آوردند (عاصمه، ۱۳۹۵: ۲۴-۳۵). جامعه‌های فتح را می‌توان نمونه‌ای از اشیای فرهنگی دانست که نیازهای روانی و اعتقادی جامعه را در قالب یک شیء پوشیدنی بازنمایی می‌کردند.

سفرنامه‌های دوره قاجار، شواهدی از تداوم این نگرش‌ها در جامعه ایران ارائه می‌کنند. سفرنامه‌نویسان اروپایی که در این دوره به ایران سفر کرده‌اند، در گزارش‌های خود به اهمیت باورهای همچون فال، پیشگویی، طلسم و انتخاب زمان مناسب برای انجام امور مختلف اشاره کرده‌اند. کارلا سرنا، جهانگرد ایتالیایی، در سفرنامه خود تصویری از جامعه‌ای ارائه می‌دهد که در آن بخشی از رفتارهای روزمره، تصمیم‌های خانوادگی و مناسبات اجتماعی همچنان با مجموعه‌ای از باورهای سنتی و آیینی پیوند داشت (سرنا، ۱۳۷۸: ۱۲۹). گزارش سرنا نشان می‌دهد که باورهای سنتی در زندگی اجتماعی دوره قاجار حضور داشته و در شکل‌گیری برخی رفتارها و تصمیم‌های روزمره نقش ایفا می‌کردند. از منظر نظریه بازتاب، جامعه فتح نیز در چنین بستر فرهنگی معنا پیدا می‌کرد و با دگرگونی این بستر، زمینه اجتماعی و فرهنگی کارکرد آن نیز تغییر یافت. برخلاف تصور رایج که باورهای طلسمی و نجومی را تنها متعلق به عامه مردم می‌داند، شواهد تاریخی نشان می‌دهد که این نگرش‌ها در سطوح بالای قدرت سیاسی نیز حضور داشتند. توجه به طالع‌بینی، تعیین زمان‌های مناسب، مشورت با منجمان و استفاده از دانش‌های مرتبط با نجوم و علوم غریبه در فضای دربار قاجار مشاهده می‌شود. اعتمادالسلطنه در خاطرات خود نمونه‌هایی از اهمیت امور نجومی و باور به تأثیر زمان و شرایط سعد و نحس در تصمیمات درباری را ثبت کرده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷). باور به نیروهای غیرمادی را نمی‌توان صرفاً نشانه ناآگاهی توده مردم دانست، بلکه باید آن را بخشی از نظام فرهنگی حاکم بر جامعه قاجار تلقی کرد. این حضور باورهای طلسمی در دربار، به مشروعیت فرهنگی جامعه‌های فتح می‌افزود و سبب می‌شد این آثار در میان عامه و در سطوح بالای قدرت نیز کاربرد داشته باشند. یکی دیگر از ابعاد مهم فرهنگ اجتماعی دوره قاجار، جایگاه زنان و نقش آنان در تداوم برخی سنت‌های اعتقادی بود. زنان در بسیاری از موارد به دلیل محدودیت دسترسی به آموزش رسمی و حضور کمتر در عرصه‌های عمومی، تجربه‌های خاصی از مواجهه با بیماری، مسائل خانوادگی و نگرانی‌های روزمره داشتند. در چنین شرایطی، دعا، تعویذ، طلسم و اشیای محافظتی بخشی از راهکارهای فرهنگی آنان برای مواجهه با مشکلات محسوب می‌شد. رحمانیان و حاتمی نشان داده‌اند که باور به طلسم، جادو و نیروهای محافظتی در زندگی زنان عصر قاجار حضور گسترده‌ای داشته و این عناصر در شبکه‌های خانوادگی و اجتماعی بازتولید می‌شده‌اند (رحمانیان و حاتمی، ۱۳۹۱: ۲۷-۴۴). وجود و کاربرد اشیای طلسمی در میان زنان دوره قاجار را می‌توان در نمونه‌های مادی برجای‌مانده از این دوره نیز مشاهده کرد؛ برای نمونه، در مجموعه «دنیای زنان در عصر قاجار»، یک بازوبند نقره‌ای طلسمی متعلق به اقدس‌الدوله، دختر مظفرالدین‌شاه، ثبت شده است (آرشیو دنیای زنان در عصر قاجار (URL1)). این موضوع برای مطالعه جامعه‌های فتح از این جهت اهمیت دارد که نشان می‌دهد پوشاک آیینی یک شیء درباری یا نظامی نبود زیرا در گستره وسیع‌تری از فرهنگ مادی و تجربه زیسته جامعه قاجار معنا پیدا می‌کرد و زوال آن نیز باید در همین گستره تحلیل شود. با افزایش سطح سواد و حضور بیشتر زنان در عرصه‌های آموزشی و اجتماعی در اواخر دوره قاجار، بخشی از این کارکردهای محافظتی و آیینی به تدریج جای خود را به نگرش‌های جدید داد.

در این دوره مرز میان پزشکی، دعا و علوم غریبه تفکیک نشده بود. بسیاری از بیماری‌ها و مشکلات جسمانی در کنار روش‌های درمانی رایج از طریق دعا، حرز و طلسم نیز مورد توجه قرار می‌گرفتند. اعتقاد به اینکه حمل آیات قرآن، اسماء متبرکه یا اشیای دارای نوشته‌های مقدس می‌تواند از بیماری، چشم‌زخم، حوادث ناگوار و نیروهای آسیب‌رسان جلوگیری کند، موجب رواج انواع اشیای محافظتی از جمله جامه‌های دعا و فتح شده بود (عاصمه، ۱۳۹۵: ۲۴-۳۵). کارکرد این جامه‌ها را باید در پیوند میان بدن، اعتقاد، سلامت و امنیت اجتماعی تحلیل کرد. اما با گسترش پزشکی جدید در اواخر دوره قاجار، این پیوند

مقاله پژوهشی

تضعیف شد و بیماری‌ها بیش از پیش بر پایه دانش تجربی تبیین شدند؛ موضوعی که به تدریج نیاز به جامعه‌های محافظتی فتح را کاهش داد.

با وجود تداوم این نگرش‌های سنتی، از نیمه دوم دوره قاجار به تدریج شرایط اجتماعی و فرهنگی ایران دچار تغییر شد. شکست‌های نظامی ایران در برابر روسیه، افزایش ارتباط با اروپا، اعزام دانشجو به خارج، تأسیس مدارس جدید، انتشار روزنامه‌ها، گسترش ترجمه آثار غربی و شکل‌گیری جریان‌های روشنفکری، زمینه‌آشنایی جامعه ایرانی با مفاهیم جدید علمی و اجتماعی را فراهم ساخت. این تحولات به تدریج برخی نظام‌های معرفتی سنتی را با پرسش مواجه کرد و نگرش‌های جدیدی درباره علم، بدن، سلامت و شیوه زندگی شکل گرفت (فلاح، ۱۳۹۴: ۷۵۰-۷۵۲). با توجه به نظریه بازتاب، جامعه‌های فتح را می‌توان محصول و بازنمایی همین شرایط تاریخی دانست. این آثار نه تنها باورهای مذهبی و آیینی جامعه قاجار را منعکس می‌کنند، بلکه تصویری از نگرش انسان آن عصر به مفاهیمی چون قدرت، پیروزی، سلامت، امنیت و رابطه میان جهان مادی و معنوی ارائه می‌دهند. از همین رو، زوال تدریجی این سنت پوششی در اواخر دوره قاجار را نمی‌توان صرفاً نتیجه تغییر ذوق هنری یا تحول در پوشاک دانست، باید آن را بخشی از دگرگونی گسترده‌تر در نظام‌های فکری و فرهنگی جامعه ایران در مسیر گذار از سنت به تجدد تحلیل کرد. با وجود تداوم این نگرش‌های سنتی در جامعه قاجار، از نیمه دوم این دوره به تدریج شرایط اجتماعی و فرهنگی ایران دچار تغییر شد و زمینه‌های گذار از سنت به تجدد شکل گرفت.

جامه فتح، باورهای طلسمی و بازتاب جهان‌بینی جامعه قاجار

این جامعه‌ها که در ایران، عثمانی، هند گورکانی و دیگر مناطق جهان اسلام تولید می‌شدند، از نظر کارکرد کلی با یکدیگر شباهت داشتند، اما در جزئیات ساخت، محتوای کتیبه‌ها، شیوه ترکیب‌بندی عناصر نوشتاری و نظام نمادین تفاوت‌هایی داشتند، مهم‌ترین ویژگی نمونه‌های ایرانی، به‌ویژه در دوره قاجار، حضور گسترده عناصر شیعی در کنار برخی نمادهای برگرفته از سنت‌های کهن ایرانی است. در بسیاری از این جامعه‌ها، افزون بر آیات قرآن، نام ائمه اطهار (ع)، دعا‌های مشهور شیعی، فرازهایی از جوشن کبیر، احادیث و عباراتی منسوب به حضرت علی (ع) دیده می‌شود؛ ویژگی‌ای که بازتاب جایگاه مذهب تشیع در ساختار فرهنگی و سیاسی ایران پس از صفویه و تداوم آن در دوره قاجار است (اسماعیلی، ۱۳۹۹: ۱۶-۱۷).

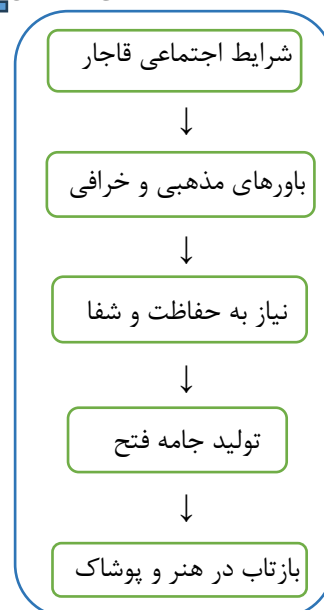
یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های جامعه‌های فتح، حضور گسترده نوشتار بر سطح آن‌هاست که نشان می‌دهد خط در جوامع اسلامی علاوه بر کارکرد ارتباطی، به عنوان عنصری معناساز و هویت‌بخش عمل کرده است. اندیشمندانی چون فضائی و شیمل بر اهمیت خوانایی و روانی متن در خوشنویسی تأکید دارد و معتقدند که خطوط اسلامی با تکیه بر نظامی دقیق از تناسبات هندسی شکل گرفته‌اند؛ نظامی که پیوند میان دانش، هندسه و زیبایی‌شناسی را آشکار می‌سازد (رحیمی، ۱۳۹۶: ۳۳-۳۹). از این منظر، خط در منسوجات اسلامی حامل معنا و بازتاب‌دهنده ارزش‌های فرهنگی جامعه است (عظیمی صیاد، ۱۳۹۳: ۵۲). کتیبه‌های پارچه‌ای در قالب بافت، چاپ، قلمکار، گلدوزی و رودوزی اجرا می‌شدند (حکم‌آبادی و دیگران، ۱۳۹۴: ۶۹). در جامعه‌های فتح، این سنت نوشتاری به مرحله‌ای فراتر می‌رسد؛ متن مقدس با هدف ایجاد حفاظت، شفا، پیروزی و مشروعیت‌بخشی بر سطح پوشاک قرار می‌گیرد. طبقات قدرتمند و نظامی جامعه فتح را وسیله‌ای برای افزایش امنیت و موفقیت تلقی می‌کردند (عاصمه، ۱۳۹۵: ۸۶). با تکیه بر نظریه بازتاب، چنین کارکردی نشان می‌دهد که جامعه فتح محصول یک

انتخاب صرفاً هنری نبوده، بلکه پاسخی فرهنگی به نیازهای روانی و اجتماعی جامعه‌ای بوده است که امنیت، سلامت و پیروزی را در پیوند با امر قدسی و نیروهای فراطبیعی جست‌وجو می‌کرد.

تنوع خطوط و شیوه‌های ترکیب‌بندی کتیبه‌ها از دیگر ویژگی‌های مهم جامعه‌های فتح قاجاری است. در این آثار از خطوطی چون ثلث، نسخ، توقیع، محقق و غبار استفاده شده و آیات و ادعیه در قالب ترکیب‌بندی‌های هندسی پیچیده سازمان یافته‌اند. کتیبه‌ها معمولاً در قاب‌هایی مانند ترنج، دایره، مستطیل، مربع‌های طلسمی و نوارهای عمودی و افقی جای گرفته‌اند. این سازمان بصری، علاوه بر ایجاد زیبایی‌شناسی خاص، نوعی نظم معنایی ایجاد می‌کند که در آن متن مقدس و فرم هنری به صورت هم‌زمان عمل می‌کنند (اسماعیلی و شیخی، ۱۴۰۰: ۴۵).

در کنار عناصر نوشتاری، نمادهای تصویری بخش مهمی از نظام معنایی جامعه‌های فتح قاجاری را تشکیل می‌دهد. نقش شیر و خورشید، سرو، ترنج‌های درهم‌تنیده، ستارگان، صور فلکی، بروج دوازده‌گانه و جداول طلسمی در بسیاری از نمونه‌های موجود مشاهده می‌شود. برخی از این عناصر ریشه در سنت‌های کهن ایرانی دارند و برخی دیگر با علوم نجوم، احکام ستارگان و باورهای مربوط به تأثیر نیروهای کیهانی بر زندگی انسان ارتباط می‌یابند. حضور هم‌زمان این نشانه‌ها در کنار آیات و ادعیه اسلامی نشان‌دهنده درهم‌آمیختگی لایه‌های مختلف فرهنگی در جامعه قاجار است (اسماعیلی و شیخی، ۱۴۰۰: ۴۶). رحمانیان و حاتمی (۱۳۹۱: ۳۱-۳۷) در بررسی جایگاه سحر، جادو، طلسم و تعویذ در زندگی زنان عصر قاجار نشان داده‌اند که این باورها بخشی از تجربه روزمره جامعه بوده و در میان زنان، در قالب استفاده از اشیای محافظتی و آیین‌های مرتبط با دفع خطر تداوم یافته است. این یافته‌ها نشان می‌دهد چنین جامعه‌هایی در خلأ فرهنگی شکل نگرفته‌اند، بلکه محصول محیطی اجتماعی بوده‌اند که در آن اشیای دارای قدرت نمادین و محافظتی جایگاهی مهم در زندگی افراد داشتند.

شکل ۱- مدل بازتاب اجتماعی جامعه فتح

در کنار باورهای عامیانه، ساختار سیاسی و نظام قدرت در دوره قاجار نیز در تداوم چنین نگرش‌هایی مؤثر بود. دربار قاجار و بخش‌هایی از نخبگان سیاسی این دوره، همچنان به علوم غریبه، طالع‌بینی، سعد و نحس ایام و تأثیر نیروهای کیهانی

مقاله پژوهشی

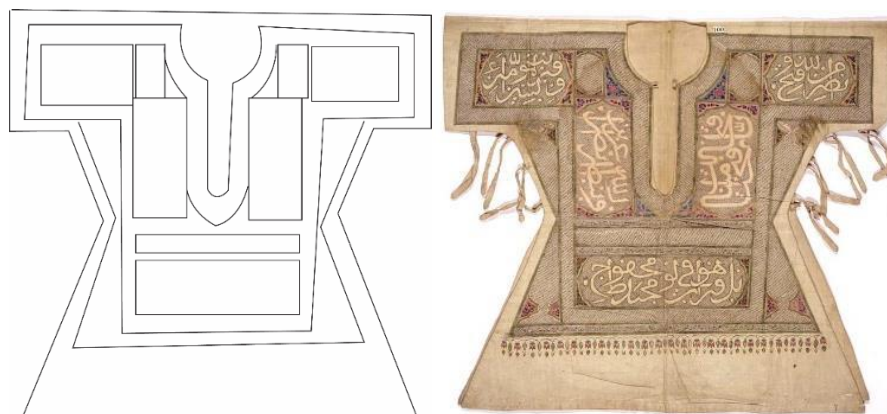
باور داشتند. پاتریشیا بیکر اشاره می‌کند که حتی در برخی موارد، انتخاب زمان برش پارچه و دوخت لباس‌های درباری با توجه به نظر منجمان انجام می‌شد؛ موضوعی که نشان‌دهنده نفوذ این باورها در فضای دربار و ساختار قدرت قاجاری است (بیکر، ۱۳۸۵: ۱۲۶). جامه فتح را می‌توان بخشی از نظام نمادین قدرت در دوره قاجار و نیز محصول فرهنگ عمومی دانست.

همچنین تغییر الگوهای پوشش در دوره دوم قاجار و افزایش تأثیر لباس اروپایی، زمینه دیگری برای زوال تدریجی این سنت پوششی فراهم کرد. پژوهش‌های مربوط به تحول پوشاک قاجاری نشان می‌دهد که ارتباط با غرب و گسترش اندیشه‌های تجددخواهانه، موجب تغییر تدریجی در الگوهای پوشش و شکل‌گیری تصور جدیدی از لباس به عنوان نشانه‌ای از هویت مدرن شد (رهبرنیا و نیک‌چری، ۱۳۹۲؛ محمدی و سیداحمدی زاویه، ۱۳۹۷). در این شرایط، جامه فتح که بر پایه نظامی از باورهای سنتی، قدسی و محافظتی معنا می‌یافت، به تدریج جایگاه پیشین خود را در نظام فرهنگی جامعه از دست داد.

معرفی و توصیف نمونه‌های مورد مطالعه

به منظور بررسی چگونگی بازتاب ساختارهای اعتقادی، فرهنگی و اجتماعی جامعه قاجار در جامه‌های فتح، پنج نمونه از این آثار که در موزه‌ها و مجموعه‌های معتبر ایران و جهان نگهداری می‌شوند، به عنوان نمونه‌های مطالعاتی پژوهش انتخاب شده‌اند. معیار انتخاب این نمونه‌ها شامل تعلق اثر به دوره قاجار، برخورداری از عناصر نوشتاری و تزئینی قابل تحلیل، و وجود اطلاعات مستند درباره ویژگی‌های تاریخی و هنری آن‌ها بوده است.

در چارچوب نظریه بازتاب، این جامه‌ها صرفاً اشیایی تزئینی یا نمونه‌هایی از هنر نساجی محسوب نمی‌شوند، بلکه می‌توان آن‌ها را اسنادی فرهنگی دانست که بخشی از نظام فکری و ارزش‌های اجتماعی زمان تولید خود را در قالب عناصر بصری و نوشتاری بازنمایی می‌کنند. تحلیل نمونه‌های مورد مطالعه تنها به توصیف ویژگی‌های ظاهری آن‌ها محدود نمی‌شود، بلکه تلاش می‌شود معنای اجتماعی این عناصر و نسبت آن‌ها با تحولات فرهنگی عصر قاجار را آشکار سازد.

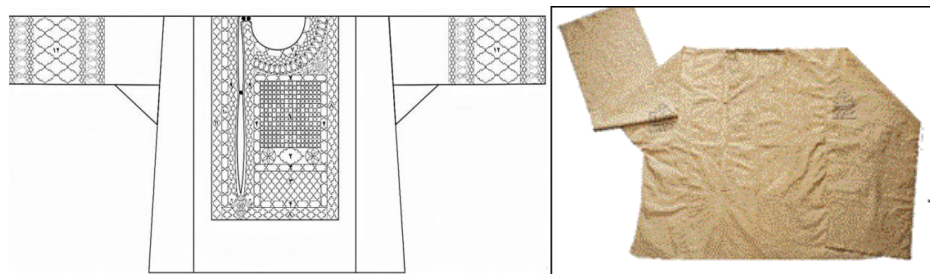
تصویر ۱- جامه فتح قاجاری محفوظ در موزه کتابخانه کنگره ملی آمریکا (اسماعیلی، ۱۳۹۹: ۵۲)

نخستین نمونه، جامه فتح قاجاری محفوظ در کتابخانه کنگره ملی آمریکا است. در این اثر، مضامین قرآنی و کتیبه‌های مذهبی بر ساختار تزئینی آن غلبه دارد. بر روی دو آستین جامه، آیه «نصر من الله و فتح قریب» از سوره صف نگاشته شده و در کتیبه‌های عمودی بخش سینه آیاتی از سوره فتح، عبارت «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا» و «وَيُنصِرُكَ اللَّهُ نَصْرًا عَظِيمًا» دیده می‌شود. در بخش پایین جامه آیاتی از سوره بروج با خط ثلث جلی کتابت شده است. سطح لباس به وسیله نوارهای اریب و

مقاله پژوهشی

قاب‌بندی‌های منظم تقسیم شده و بخش‌های مختلف آن با خطوط غبار و کتیبه‌های قرآنی پوشانده شده است. کتیبه‌ها، نقوش گیاهی رنگارنگ و قاب‌های ترنجی در بخش‌های مختلف جامه دیده می‌شود که به ترکیب بصری اثر انسجام بخشیده‌اند (اسماعیلی، ۱۳۹۹: ۵۲).

قرار گرفتن آیات مرتبط با فتح، نصرت و پیروزی در ساختار اصلی این جامه (تصویر ۱)، نشان‌دهنده پیوند میان پوشاک و نظام باورهای محافظتی در جامعه قاجار است. این اثر بازتاب‌دهنده دوره‌ای است که در آن مفاهیم پیروزی و امنیت نه تنها از طریق ابزارهای مادی، بلکه از طریق اتکا به نیروهای قدسی و متون مقدس نیز معنا پیدا می‌کرد. وجود چنین کتیبه‌هایی را می‌توان نشانه‌ای از کارکرد اجتماعی جامه فتح دانست؛ کارکردی که در دوره‌های بعد، با تغییر نگرش نسبت به مفاهیم سلامت، قدرت و حفاظت، به تدریج تضعیف شد.

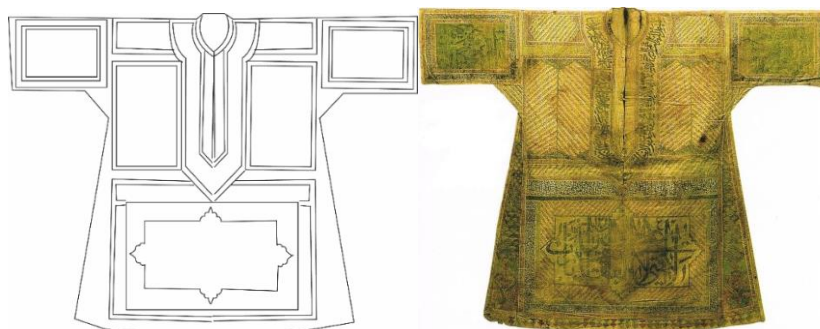

تصویر ۲- جامه فتح محفوظ در موزه و کتابخانه ملی ملک (اسماعیلی، ۱۳۹۹: ۶۳)

نمونه دوم، جامه فتح محفوظ در موزه و کتابخانه ملی ملک است که به اوایل دوره قاجار و حدود سال ۱۲۰۰ ه‍.ق تعلق دارد. این اثر از جنس کتان بوده و تزئینات آن با استفاده از رودوزی و نخ‌هایی هم‌رنگ با زمینه پارچه اجرا شده است. محتوای کتیبه‌های این جامه گستره قابل توجهی دارد و مجموعه‌ای از سوره‌های قرآن کریم، چون سوره‌های فتح، فلق، ناس، اخلاص و فاتحه، در کنار آیاتی از سوره‌های بقره، یونس، توبه، کهف، اسراء، آل عمران و قلم را دربرمی‌گیرد. همچنین اسماء‌الحسنی و فرازهایی از دعای جوشن کبیر نیز در ساختار نوشتاری آن مشاهده می‌شود. کتیبه‌ها در قاب‌هایی با اشکال مستطیل، دایره، بته‌جقه و ترنج‌های متداخل سازمان یافته‌اند و خطوطی چون توقیع، محقق و نسخ ایرانی در نگارش آن‌ها به کار رفته است. حضور مربع‌های طلسمی، نقوش گیاهی و تصاویر پرندگان نیز از دیگر ویژگی‌های مهم این جامه محسوب می‌شود.

تنوع گسترده عناصر نوشتاری در این نمونه (تصویر ۲) نشان می‌دهد که جامه فتح در دوره قاجار تنها حامل یک پیام مذهبی مشخص نبوده، بلکه مجموعه‌ای از کارکردهای اعتقادی و اجتماعی را در خود جای می‌داده است. حضور هم‌زمان سوره‌های مرتبط با دفع آسیب، حفاظت و طلب یاری الهی در کنار دعای جوشن کبیر و عناصر طلسمی، بازتاب‌دهنده نگرشی است که در آن متن مقدس، دعا و نمادهای محافظتی بخشی از نظام مواجهه انسان با خطرها و ناامنی‌های زندگی روزمره محسوب می‌شدند. با تکیه بر نظریه بازتاب، این جامه تصویری از جامعه‌ای ارائه می‌کند که در آن مرز میان امر دینی، درمانی و محافظتی هنوز تفکیکی روشن نیافته بود. همین نظام معنایی بود که با تغییر نگرش‌های اجتماعی در اواخر دوره قاجار و گسترش برداشت‌های جدید درباره سلامت و حفاظت، به تدریج کارکرد پیشین خود را از دست داد.

مقاله پژوهشی

تصویر ۳- جامه فتح متعلق به تاریخ ۱۲۱۲ هجری قمری (عاصمه، ۱۳۹۵: ۸۹؛ اسماعیلی، ۱۳۹۹: ۶۴)

سومین نمونه، جامه دعا و طلسمی است که در سال ۱۲۱۲ هجری قمری و به خط عبدالله اکبر نگاشته شده است. به اواخر سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار تعلق دارد، با قاب‌بندی‌های مستطیلی و ترنج‌های عمودی و افقی سازمان یافته است. در پایین جامه، عبارت مشهور «لا فتی الا علی لا سیف الا ذوالفقار» با خط ثلث و قلمی درشت نگاشته شده و در اطراف یقه و سجاف جلو، آیه‌الکرسی با خط توقیع دیده می‌شود. روی آستین‌ها آیات آغازین سوره فتح با خط ثلث جلی و با مرکب‌های سیاه و سبز تیره کتابت شده‌اند. خطوط ثلث، توقیع و خط غبار در بخش‌های لباس به کار رفته است. نقوش سرو در قاب‌های مثلثی شکل پهلوه‌ها و ترنج‌های متداخل در حاشیه پایین لباس از دیگر عناصر تزئینی این اثر هستند (عاصمه، ۱۳۹۵: ۸۹؛ اسماعیلی، ۱۳۹۹: ۶۴).

هم‌نشینی عبارت‌های مذهبی، نمادهای شیعی و نقوش گیاهی در این جامه (تصویر ۳)، نمونه‌ای روشن از پیوند میان هویت دینی، سنت‌های ایرانی و کارکرد محافظتی پوشاک در دوره قاجار است. حضور عبارت «لا فتی الا علی لا سیف الا ذوالفقار» در این اثر، علاوه بر وجه مذهبی، با مفهوم قدرت، شجاعت و پیروزی پیوند دارد و نشان می‌دهد که جامه فتح می‌توانسته حامل نوعی مشروعیت‌بخشی نمادین نیز باشد. همچنین استفاده از سوره فتح و آیه‌الکرسی گواه آن است که حفاظت و پیروزی در ذهنیت جامعه آن دوره، با توسل به نیروهای قدسی و متون مقدس ارتباطی مستقیم داشته است. این نمونه به‌خوبی نشان می‌دهد که جامه فتح نه صرفاً پوششی آیینی، بلکه رسانه‌ای مادی برای نمایش و تثبیت باورهای اجتماعی

و مذهبی جامعه قاجار بوده است.

تصویر ۴- نیم‌جامه فتح متعلق به دوره قاجار محفوظ در موزه ملی قرآن کریم (اسماعیلی، شیخی: ۱۴۰۰، ۴۴)

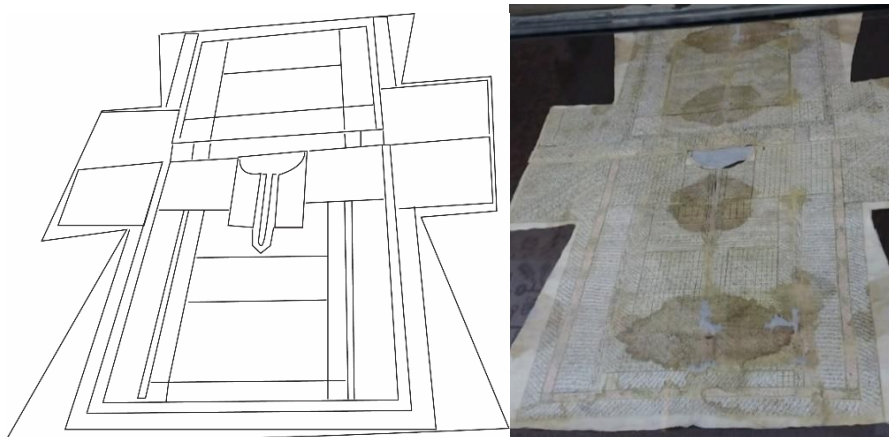
چهارمین نمونه، نیم‌جامه فتح متعلق به دوره قاجار و محفوظ در موزه ملی قرآن کریم

است. این اثر دارای طول ۹۰ و عرض ۵۰ سانتی‌متر بوده و کتیبه‌های آن شامل بخش‌هایی از سوره فاتحه، ادعیه منسوب به

مقاله پژوهشی

امامان شیعه، فرازهایی از دعای جوشن کبیر و تعدادی از اسماءالحسنی است. تمامی این متون با خط نسخ اولیه و به وسیله مرکب‌های لاجوردی، سبز تیره و نارنجی نگاشته شده‌اند. در دو سوی شکاف نیم‌جامه، ده مربع طلسمی چهار در چهار ترسیم شده و در میان آن‌ها دوازده دایره قرار گرفته است که هر یک حاوی نماد یکی از بروج دوازده‌گانه هستند. در پیرامون این دواير نیز اسماءالحسنی نوشته شده است. ترکیب نمادهای نجومی با متون مذهبی در این اثر، نمونه‌ای روشن از پیوند میان باورهای دینی و اعتقادات مرتبط با احکام نجوم در فرهنگ دوره قاجار را نشان می‌دهد (اسماعیلی و شیخی، ۱۴۰۰: ۴۴-۴۶).

این نمونه (تصویر ۴) پیوند میان نظام‌های مختلف معرفتی در جامعه قاجار را آشکار می‌سازد. قرار گرفتن بروج دوازده‌گانه، جداول طلسمی و اسماءالحسنی در کنار یکدیگر نشان می‌دهد که در جهان‌بینی آن دوره، عناصر مذهبی، نجومی و محافظتی در یک نظام معنایی مشترک عمل می‌کردند. از منظر نظریه بازتاب، این ترکیب بازتاب‌دهنده شیوه‌ای از درک جهان است که در آن بروج دوازده‌گانه و نیروهای کیهانی، متون مقدس و زندگی روزمره انسان ارتباطی متقابل داشتند. با گسترش نگرش‌های علمی جدید، پزشکی نوین و تغییر برداشت جامعه از بیماری و درمان، بخشی از این نظام معنایی که در آن زمان سعد و نحس، جایگاه ماه و خورشید و بروج دوازده‌گانه بر وضع سلامت افراد تاثیر داشت به تدریج اعتبار اجتماعی پیشین خود را از دست داد و زمینه زوال کارکرد چنین جامعه‌هایی فراهم شد.

تصویر ۵- جامه فتح قاجاری موجود در موزه عرفان شرق بسطام (نگارندگان)

پنجمین نمونه، جامه دعا و طلسم موجود در موزه عرفان شرق بسطام است که با هدف حفظ سلامت و دفع بلا مورد استفاده قرار می‌گرفته است. این جامه از درزهای پهلوی شکافته شده و به صورت کامل باز شده است. سراسر سطح جلو، پشت و آستین‌های آن با ادعیه قرآنی، جداول اعداد طلسمی و نشانه‌های مرتبط با علوم غریبه پوشیده شده است. شیوه اجرای کتیبه‌ها بر روی پارچه از نوع قلمکار است و وضعیت نسبتاً سالم اثر نشان می‌دهد که احتمالاً دفعات استفاده از آن محدود بوده است. می‌توان گفت نکته قابل توجه در معرفی این اثر، برخلاف بسیاری از نمونه‌های مشابه، از مفاهیمی چون فتح و پیروزی استفاده نشده و در موزه با عنوان «پیراهن شفا و سلامتی» نگهداری می‌شود و کارکرد نظامی یا رزمی نداشته است.

این نمونه (تصویر ۵) اهمیت ویژه‌ای در فهم گستره کارکردی جامه‌های فتح و جامه‌های طلسمی دوره قاجار دارد؛ زیرا نشان می‌دهد که این آثار تنها به عرصه جنگ و پیروزی محدود نبوده‌اند، بلکه در ارتباط با مسائل روزمره‌ای همچون بیماری، ترس از آسیب و نیاز به حفاظت نیز مورد استفاده قرار می‌گرفتند. از این منظر، جامه موجود در موزه عرفان شرق بسطام

مقاله پژوهشی

بازتاب‌دهنده بخشی از تجربه زیسته جامعه قاجاری است؛ جامعه‌ای که در آن درمان و سلامت تنها بر پایه روش‌های پزشکی تعریف نمی‌شد، بلکه با دعا، حرز و نیروهای قدسی نیز پیوند داشت. تغییر این نگرش‌ها در دوره گذار به تجدد، یکی از زمینه‌های مهم کاهش کاربرد اجتماعی این نوع پوشاک محسوب می‌شود. خلاصه ویژگی‌های این نمونه‌ها در جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱- گونه‌شناسی برخی از جامه‌های فتح دوره قاجار، (نگارندگان).

ردیف	عناصر نمادین	مهم‌ترین کتیبه‌ها	تکنیک اجرا	تاریخ تقریبی	محل نگهداری
۱	نقوش گیاهی	سوره فتح، صف، بروج	قلمکار	قاجار	کتابخانه کنگره ملی آمریکا
۲	مربع طلسمی، پرنده	فتح، فلق، ناس، جوشن کبیر	رودوزی	اوایل قاجار	موزه ملک
۳	سرو، ترنج	آیه‌الکرسی، سوره فتح	قلمکار	۱۲۰۲ هـ.ق	مجموعه خصوصی
۴	بروج دوازده‌گانه	فاتحه، جوشن کبیر	مرکب روی پارچه	قاجار	موزه ملی قرآن
۵	جداول طلسمی	ادعیه قرآنی	مرکب روی پارچه	قاجار	موزه عرفان شرق بسطام

مقایسه پنج نمونه مورد مطالعه نشان می‌دهد که اگرچه جامه‌های فتح قاجاری از نظر شیوه اجرا، نوع کتیبه‌ها و ترکیب عناصر بصری تفاوت‌هایی دارند، اما در سطحی عمیق‌تر از یک منطق مشترک فرهنگی پیروی می‌کنند. در تمامی این آثار، متن مقدس، نشانه‌های طلسمی، عناصر نجومی و نمادهای محافظتی در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند و مجموعه‌ای از معانی مرتبط با امنیت، سلامت، پیروزی و ارتباط با امر قدسی را شکل داده‌اند. در چارچوب روش تحلیل تفسیری، عناصر موجود در این جامه‌ها را می‌توان بر اساس کارکردهای اصلی آن‌ها دسته‌بندی کرد. آیات قرآن، ادعیه و اسماءالحسنی عمده‌تاً دارای کارکرد حفاظتی و معنوی بوده‌اند؛ جداول طلسمی و نمادهای نجومی با مفهوم دفع آسیب و تأمین سلامت ارتباط داشته‌اند و عباراتی مانند «نصر من الله و فتح قریب» یا «لا فتی الا علی لا سیف الا ذوالفقار» علاوه بر معنای مذهبی، با مفاهیمی چون پیروزی و مشروعیت قدرت پیوند داشته‌اند. بنابراین، هر یک از عناصر بصری و نوشتاری این جامه‌ها را می‌توان بخشی از نظام معنایی جامعه قاجار دانست که شرایط فکری و فرهنگی زمان تولید اثر را بازتاب می‌دهد.

نمونه‌های بررسی‌شده نشان می‌دهند که جامه فتح قاجاری صرفاً یک پوشاک آیینی یا اثر هنری نیست، بلکه سندی فرهنگی است که از طریق آن می‌توان بخشی از ساختارهای ذهنی جامعه قاجار را بازخوانی کرد. حضور گسترده عناصر مذهبی، طلسمی و نجومی در این آثار نشان‌دهنده جهانی است که در آن حفاظت، درمان و پیروزی از طریق ترکیبی از باورهای دینی، سنتی و عامیانه معنا می‌یافت. زوال تدریجی این جامه‌ها نیز در همین چارچوب قابل فهم است؛ زیرا با تغییر نظام‌های معرفتی جامعه در عصر مشروطه و ظهور نگرش‌های جدید نسبت به علم، پزشکی و پوشش، کارکردهای پیشین این آثار به تدریج تضعیف شد.

تأثیر مشروطه بر آموزش عمومی و تحول فرهنگ اجتماعی در روند استفاده از جامه‌های فتح

انقلاب مشروطه یکی از نقاط عطف تاریخ اجتماعی و فرهنگی ایران است؛ از این رو بخشی از نخبگان سیاسی به ضرورت اصلاحات بنیادی ترغیب شدند (فلاح، ۱۳۹۴: ۷۵۰-۷۵۲). عباس میرزا و قائم مقام فراهانی از نخستین رجال اصلاح طلبی بودند که الزام بهره گیری از دانش و تجربه کشورهای اروپایی را درک کردند. اعزام دانشجویان ایرانی به اروپا، استخدام مستشاران نظامی خارجی، ترجمه آثار علمی و اصلاح ساختار آموزشی ارتش، بخشی از اقداماتی بود که در این راستا انجام گرفت. این اصلاحات تنها به ارتش محدود نماند، بلکه زمینه آشنایی جامعه ایرانی با شیوه های نوین آموزش، فناوری و سازمان اجتماعی را نیز فراهم ساخت. به موازات این اقدامات، انتشار روزنامه های فارسی زبان در خارج از کشور و ورود تدریجی آن ها به ایران، افکار عمومی را با مفاهیمی همچون قانون، آزادی، پیشرفت، ملت و حقوق شهروندی آشنا کرد و بسترهای فکری انقلاب مشروطه را شکل داد (ذکایی، امن پور، ۱۳۹۱: ۱۱۶). جنبش مشروطه بیش از آنکه صرفاً جنبشی سیاسی باشد، حرکتی فرهنگی و اجتماعی بود که نگرش ایرانیان را نسبت به انسان، جامعه، دولت و دانش دگرگون ساخت. این گروه، با مشاهده فاصله ایران با کشورهای اروپایی، اصلاح ساختارهای سنتی را لازمه پیشرفت کشور می دانستند و بر توسعه نهادهای آموزشی و فرهنگی تأکید داشتند. از این رو، آموزش عمومی به یکی از مهم ترین مطالبات اجتماعی تبدیل شد و به تدریج جایگاهی محوری در برنامه های اصلاحی یافت (آفاری، ۱۳۸۵: ۲۳۳-۲۳۶). یکی از مهم ترین پیامدهای این تحولات، گسترش تدریجی نهادهای آموزشی جدید بود. تا پیش از آن، آموزش عمدتاً در مکتب خانه ها و مدارس سنتی انجام می شد و بخش بزرگی از جامعه، به ویژه زنان، از آموزش رسمی محروم بودند. اما با توسعه مدارس جدید، آموزش از چارچوب سنتی خارج شد و دانش های روز دنیا به برنامه های آموزشی راه یافت. این تحول تنها به انتقال دانش محدود نبود، بلکه شیوه متفاوتی از اندیشیدن، تبیین پدیده ها و مواجهه با مسائل اجتماعی را نیز ترویج می کرد؛ تغییری که در درازمدت بر نگرش جامعه نسبت به باورهای سنتی، کارکرد اشیای آیینی و طلسمی، تأثیر گذاشت (عبدلی، ۱۴۰۲: ۱۶-۱۸). از اواخر قرن سیزدهم هجری قمری و به ویژه در سال های منتهی به انقلاب مشروطه، نخستین مدارس دخترانه جدید در شهرهایی مانند تهران و ارومیه تأسیس شد. گسترش این مراکز آموزشی، افزون بر افزایش سطح سواد زنان، زمینه مشارکت گسترده تر آنان را در عرصه های فرهنگی و اجتماعی فراهم ساخت (عبدلی، ۱۴۰۲: ۱۴-۲۴).

تحلیل داده ها

یافته های حاصل از بررسی پنج نمونه جامعه های فتح قاجاری نشان می دهد که این آثار، با وجود تفاوت در محل نگهداری، شیوه اجرا و ترکیب بندی، از نظر عناصر نوشتاری و نمادین دارای ویژگی های مشترکی هستند. در هر پنج نمونه، حضور آیات قرآن، ادعیه، اسماء الحسنی و نشانه های طلسمی مشاهده می شود؛ با این تفاوت که نوع، گستره و نحوه استقرار این عناصر بر سطح جامعه ها متفاوت است. بررسی محتوای کتیبه ها نشان می دهد که در چهار نمونه از پنج نمونه، آیات مرتبط با پیروزی و نصرت الهی، به ویژه آیات سوره فتح و سوره صف، به صورت مستقیم به کار رفته اند. همچنین در دو نمونه، سوره های فلق و ناس در کنار سوره فتح دیده می شوند که بیانگر هم زمانی کارکردهای «دفع شر» و «جلب پیروزی» است. این وضعیت به خوبی در جامعه محفوظ در موزه و کتابخانه ملی ملک (تصویر ۲) مشاهده می شود؛ جایی که سوره های فلق، ناس، اخلاص و فاتحه در کنار سوره فتح، اسماء الحسنی و فرازهایی از دعای جوشن کبیر قرار گرفته اند (اسماعیلی، ۱۳۹۹: ۶۲).

مقاله پژوهشی

از نظر عناصر نمادین نیز، در تمامی نمونه‌ها گونه‌هایی از نقوش محافظتی مشاهده شد. مربع‌های طلسمی، ترنج‌های هندسی، نقوش گیاهی، سرو، بروج دوازده‌گانه و جداول اعداد، مهم‌ترین عناصر تصویری این آثار را تشکیل می‌دهند. برای نمونه، نیم‌جامه محفوظ در موزه ملی قرآن کریم (تصویر ۴) افزون بر کتیبه‌های مذهبی، دارای دوازده دایره حاوی بروج دوازده‌گانه و مربع‌های طلسمی است که پیوند میان باورهای دینی و احکام نجومی را نشان می‌دهد (اسماعیلی و شیخی، ۱۴۰۰: ۴۴-۴۶).

از نظر جایگاه عناصر نوشتاری، بررسی نمونه‌ها نشان داد که آیات مرتبط با پیروزی بیشتر بر روی سینه و آستین‌ها قرار گرفته‌اند، در حالی که ادعیه، اسماء‌الحسنی و جداول طلسمی عمدتاً سطح اصلی جامه یا بخش‌های پیرامونی آن را پوشانده‌اند. در نمونه کتابخانه کنگره آمریکا (تصویر ۱)، عبارت «نصر من الله و فتح قریب» بر دو آستین و آیات آغازین سوره فتح بر بخش سینه نقش بسته است؛ آرایشی که اهمیت نمادین این نواحی را در انتقال مفهوم نصرت الهی نشان می‌دهد (اسماعیلی، ۱۳۹۹: ۵۲).

بررسی پنج نمونه همچنین نشان داد که خوشنویسی صرفاً نقش تزئینی نداشته، بلکه سازمان‌دهنده اصلی ساختار بصری جامه‌ها بوده است. خطوط ثلث، نسخ، توقیع، محقق و غبار، افزون بر انتقال متن، ساختار هندسی و ریتم بصری اثر را شکل داده‌اند (رحیمی، ۱۳۹۶: ۳۳-۳۹؛ عظیمی صیاد، ۱۳۹۳: ۵۲). نمونه متعلق به سال ۱۲۰۲ هجری قمری (تصویر ۳) با به‌کارگیری هم‌زمان خطوط ثلث، توقیع و غبار، نمونه‌ای روشن از این ویژگی است (عاصمه، ۱۳۹۷: ۸۹؛ اسماعیلی، ۱۳۹۹: ۶۴). این سازمان‌دهی بصری، خود بازتابی از نگرش جامعه قاجار به رابطه میان متن مقدس، فرم هنری و کارکرد محافظتی است. همین پیچیدگی‌های خوشنویسانه در دوره مشروطه به تدریج جای خود را به سادگی و کاربرپذیری داد و یکی از نشانه‌های زوال جامه‌های فتح شد. نتایج حاصل از طبقه‌بندی کارکردی عناصر موجود بر جامه‌ها نشان داد که داده‌های استخراج‌شده را می‌توان در سه گروه اصلی دسته‌بندی کرد:

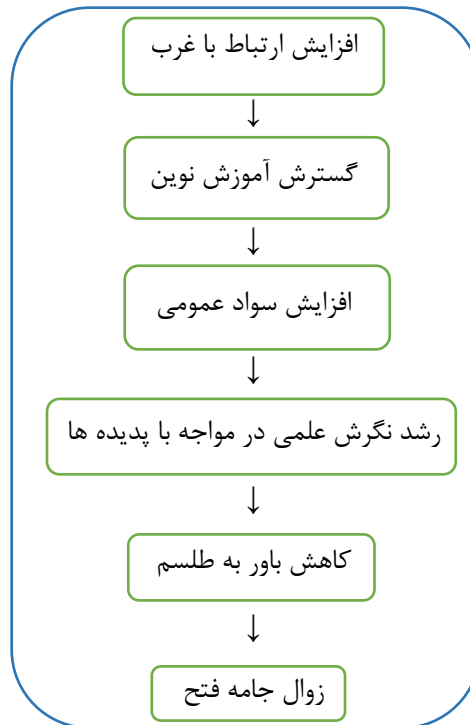
الف- دفع شر و محافظت: سوره فلق، ناس، آیه‌الکرسی، جداول طلسمی

ب- جلب پیروزی و نصرت: سوره فتح، سوره صف، عبارت «نصر من الله و فتح قریب»

ج- مشروعیت دینی و سیاسی: اسماء‌الحسنی، جوشن کبیر، نام ائمه (ع)، نمادهای شیعی

نتایج کلی نشان می‌دهد که جامه‌های فتح، از نظر عناصر نوشتاری و نمادین، مجموعه‌ای منسجم از مضامین دینی، طلسمی، نجومی و محافظتی را در کنار یکدیگر گرد آورده‌اند؛ مجموعه‌ای که در تمامی نمونه‌های بررسی‌شده، با تفاوت‌هایی در شیوه اجرا، تکرار شده است. این انسجام درونی نشان می‌دهد که جامه‌های فتح محصول انتخاب‌های فردی نبوده‌اند، بلکه بازتاب یک نظام معنایی جمعی و مشترک در جامعه قاجار هستند. روند زوال جامه فتح در تعامل با تحولات اجتماعی، در شکل ۲ ترسیم شده است.

شکل ۲- روند زوال جامه فتح در اواخر قاجار

جدول ۲- تطبیق مؤلفه‌های نظریه بازتاب با یافته‌های پژوهش، (نگارندگان).

ردیف	موضوع نمادین در جامه فتح	مؤلفه نظریه بازتاب
۱	انعکاس باورهای مذهبی و خرافی	هنر بازتاب جامعه است
۲	شکل‌گیری در بستر جامعه سنتی	هنر محصول شرایط تاریخی است
۳	زوال جامه فتح پس از مشروطه	تغییر جامعه موجب تغییر هنر می‌شود
۴	حضور نمادهای شیعی و ملی	آثار هنری حامل ارزش‌های فرهنگی‌اند
۵	جایگزینی پوشاک مدرن	هنر با تحولات اجتماعی دگرگون می‌شود

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که جامه‌های فتح را نمی‌توان صرفاً آثاری تزئینی یا نمونه‌هایی از هنر نساجی دانست؛ بلکه این آثار در چارچوب نظریه بازتاب، بازنمایاننده بخشی از ساختارهای ذهنی، فرهنگی و اجتماعی جامعه قاجار هستند. حضور هم‌زمان آیات قرآن، ادعیه، اسماء‌الحسنی، جداول طلسمی و نمادهای نجومی در هر پنج نمونه نشان می‌دهد که در نظام معنایی جامعه قاجار، دین، علوم غریبه، پزشکی سنتی و مشروعیت سیاسی در تقابل با یکدیگر قرار نداشتند، بلکه

مقاله پژوهشی

شبکه‌ای واحد از معنا را تشکیل می‌دادند. این برداشت با نمونه موزه ملی قرآن کریم (تصویر ۴) نیز تأیید می‌شود؛ جایی که بروج دوازده‌گانه در کنار اسماء الحسنی و ادعیه قرار گرفته‌اند (اسماعیلی و شیخی، ۱۴۰۰: ۴۴-۴۶).

در مقایسه با پژوهش‌های پیشین، یافته‌های این تحقیق تفاوت‌هایی نیز آشکار می‌کند. اسماعیلی (۱۳۹۹) و اسماعیلی و شیخی (۱۴۰۰) بیشتر بر ویژگی‌های خوشنویسانه، تزئینی و محتوای کتیبه‌ها تمرکز کرده‌اند، در حالی که تحلیل حاضر نشان می‌دهد این عناصر علاوه بر ارزش هنری، واجد کارکردهای اجتماعی مشخص نیز بوده‌اند. برای مثال، حضور هم‌زمان سوره فتح، فلق و ناس در جامه موزه ملک (تصویر ۲) تنها یک آرایش تزئینی نیست، بلکه نشان‌دهنده تلفیق دو کارکرد «جلب پیروزی» و «دفع شر» در یک نظام اعتقادی واحد است (اسماعیلی، ۱۳۹۹: ۶۲).

همچنین یافته‌های تحقیق، در تکمیل نتایج رحمانیان و حاتمی (۱۳۹۱)، نشان می‌دهد که باورهای مرتبط با طلسم و تعویذ صرفاً در میان زنان یا طبقات فرودست جامعه محدود نبوده است. وجود جامه‌هایی که برای شاهان یا وابستگان دربار تهیه شده‌اند و نیز حضور نمادهای سلطنتی و شیعی بر آن‌ها، بیانگر رواج این باورها در سطوح مختلف ساختار قدرت است. جامه محفوظ در کتابخانه کنگره آمریکا (تصویر ۱) با تأکید بر آیات پیروزی، نمونه‌ای از پیوند میان مشروعیت دینی و اقتدار سیاسی است (اسماعیلی، ۱۳۹۹: ۵۲). با توجه به نظریه بازتاب، یافته‌های این پژوهش مؤید آن است که رابطه هنر و جامعه، رابطه‌ای یک‌سویه نیست. همان‌گونه که گلدمن و لینهارت (۱۳۹۲: ۷۰) تأکید کرده‌اند، آثار فرهنگی نه تنها بازتاب شرایط اجتماعی هستند، بلکه در بازتولید و تثبیت آن شرایط نیز نقش ایفا می‌کنند. در این چارچوب، استفاده شاهان، اشراف و گروه‌های اجتماعی از جامه‌های فتح، به استمرار مشروعیت فرهنگی این سنت کمک می‌کرد و خود به تقویت نظام اعتقادی جامعه می‌انجامید.

در مقابل، تحولات اجتماعی نیمه دوم دوره قاجار، مانند گسترش آموزش نوین، توسعه مطبوعات، افزایش ارتباط با اروپا، تحول ساختار ارتش، تغییر الگوهای پوشاک و رشد پزشکی جدید، به تدریج زمینه‌های اجتماعی استمرار این سنت را تضعیف کرد. در این شرایط، کارکرد محافظتی جامه‌های فتح جای خود را به برداشت‌های عقلانی‌تر از مفاهیمی چون سلامت، امنیت و موفقیت داد. تحول پوشاک نظامی از دوره عباس میرزا و سپس رواج لباس اروپایی نیز نشانه‌ای از همین دگرگونی در ساختار ذهنی جامعه بود (محمدی و سیداحمدی زاویه، ۱۳۹۷: ۱۸۸؛ رهبرنیا و نیک‌چری، ۱۳۹۲: ۱۵۰). به این ترتیب، زوال جامه‌های فتح را می‌توان به‌عنوان کاهش کاربرد آیینی آن‌ها در جامعه‌ای تفسیر کرد که نظام معرفتی و ارزشی آن دستخوش تحولی بنیادین شده بود.

در مجموع، این پژوهش دو دلالت نظری برای توسعه نظریه بازتاب ارائه می‌کند. نخست آنکه مطالعه جامه‌های فتح نشان می‌دهد بازتاب، فرآیندی دیالکتیکی است و آثار فرهنگی علاوه بر انعکاس ارزش‌های جامعه، در بازتولید آن ارزش‌ها نیز مشارکت دارند. دوم آنکه تلفیق نظریه بازتاب با رویکرد تاریخ فرهنگی، امکان تحلیل اشیای مادی همچون پوشاک آیینی را به‌عنوان اسناد اجتماعی فراهم می‌سازد؛ رویکردی که در مطالعات پیشین جامه‌های فتح کمتر مورد توجه قرار گرفته و از نوآوری‌های پژوهش حاضر به شمار می‌آید.

نتیجه

زوال جامه‌های فتح در اواخر دوره قاجار را نمی‌توان صرفاً نتیجه تغییر ذوق هنری، تحول در پوشاک یا رکود هنرهای سنتی دانست؛ بلکه این پدیده بازتاب دگرگونی هم‌زمان در سه حوزه بنیادین جامعه ایران است: نخست، تحول در نظام معرفتی: از غلبه تبیین‌های قدسی، طلسمی و فراطبیعی به سوی نگرش‌های علمی و عقلانی. دوم، تغییر در هویت اجتماعی و فرهنگی: با شکل‌گیری تدریجی مفهوم شهروند، گسترش آموزش نوین و افزایش آگاهی عمومی. سوم، دگرگونی در نظام نمادین جامعه: که در آن پوشاک سنتی به تدریج جای خود را به لباس اروپایی به‌عنوان نماد تجدد، پیشرفت و هویت جدید داد. به این ترتیب، زوال جامه‌های فتح بیش از آنکه یک تغییر در حوزه هنر یا پوشاک باشد، نشانه‌ای از گذار جامعه ایران از سنت به مدرنیته و بازآرایی نظام معنایی آن در آستانه عصر مشروطه است. زوال جامه‌های فتح در اواخر دوره قاجار را نمی‌توان صرفاً نتیجه تغییر ذوق هنری، تحول در پوشاک یا رکود هنرهای سنتی دانست؛ بلکه این پدیده بازتاب دگرگونی هم‌زمان در نظام معرفتی، هویت اجتماعی-فرهنگی و نظام نمادین جامعه ایران است. به این ترتیب، زوال جامه‌های فتح بیش از آنکه یک تغییر در حوزه هنر یا پوشاک باشد، نشانه‌ای از گذار جامعه ایران از سنت به مدرنیته و بازآرایی نظام معنایی آن در آستانه عصر مشروطه است.

تحلیل پنج نمونه نشان داد این جامه‌ها ترکیبی منسجم از سه لایه نشانه‌ای دارند: عناصر نوشتاری (آیات قرآن، ادعیه، اسماء‌الحسنی، فرازهایی از جوشن کبیر)، عناصر نمادین (جداول طلسمی، بروج دوازده‌گانه، نقوش گیاهی و حیوانی)، و عناصر بصری-اجرایی (خوشنویسی با خطوط ثلث، نسخ، توقیع و غبار در قالب ترکیب‌بندی‌های هندسی). هم‌نشینی این سه لایه در یک نظام معنایی واحد، جامه فتح را از پوشاکی صرف به سندی فرهنگی بدل می‌کند که بازخوانی ساختارهای ذهنی جامعه تولیدکننده خود را ممکن می‌سازد. یافته‌ها نشان داد این عناصر بازتاب نظام معرفتی‌ای هستند که در آن مرز میان دین، طب سنتی، علوم غریبه و مشروعیت سیاسی روشن نبود. سه کارکرد اصلی شناسایی‌شده—دفع شر، جلب پیروزی، و مشروعیت دینی-سیاسی—با ساختارهای اجتماعی مشخصی گره خورده بودند: رواج باور به طلسم در میان زنان و عامه مردم از یک سو، و کاربرد هم‌زمان آن در دربار و میان نخبگان سیاسی برای تحکیم مشروعیت از سوی دیگر. این همبستگی، جامه فتح را به رسانه‌ای برای بازتولید نظم اجتماعی و اعتقادی جامعه قاجار تبدیل کرده بود.

بر اساس شواهد این پژوهش، سه عامل تأثیر مستقیم و قابل ردیابی بر زوال جامه‌های فتح داشتند: گسترش آموزش نوین و افزایش سواد عمومی، که نگرش علمی به پدیده‌ها را جایگزین تبیین‌های قدسی و طلسمی کرد؛ رواج پزشکی جدید، که کارکرد درمانی-محافظتی این جامه‌ها را کم‌رنگ ساخت؛ و تحول الگوهای پوشش با گسترش نفوذ لباس اروپایی، که نظام نمادین پوشاک را بازتعریف کرد. تحولات اقتصادی این دوره در داده‌های حاضر به‌طور مستقل بررسی نشد و لذا نمی‌توان درباره سهم آن در قیاس با سه عامل دیگر داوری قطعی ارائه داد؛ این محدودیت در بخش «محدودیت‌های پژوهش» نیز تصریح شده و بررسی مستقل آن به پژوهش‌های آینده واگذار می‌شود.

محدودیت‌های پژوهش و چشم‌انداز آینده

در این تحقیق با وجود دستیابی به نتایج قابل توجه، با محدودیت‌هایی نیز روبه‌رو بوده است:

نخست، جامعه آماری پژوهش به پنج نمونه از جامه‌های فتح قاجاری محدود بود که به دلیل دسترسی‌پذیری و وجود اطلاعات مستند انتخاب شدند.

مقاله پژوهشی

دوم، امکان انجام آزمایش‌های فنی و تاریخ‌گذاری مستقیم بر روی همه آثار فراهم نبود و تعیین تاریخ برخی نمونه‌ها باتوجه به مستندات موزه‌ای و مطالعات پیشین صورت گرفت.

سوم، محدودیت دسترسی به برخی جامه‌های فتح موجود در مجموعه‌های خصوصی یا موزه‌های خارج از ایران، امکان گسترش دامنه مقایسه را کاهش داد.

بر این اساس، پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده در چند محور دنبال شوند:

- انجام مطالعات تطبیقی میان جامه‌های فتح ایران، عثمانی و هند گورکانی به منظور شناسایی الگوهای مشترک و متمایز فرهنگ مادی جهان اسلام
- بررسی جامعه‌شناختی کاربران این جامه‌ها طبق جنسیت، طبقه اجتماعی و موقعیت جغرافیایی
- مطالعه نقش زنان در تولید، سفارش و استفاده از جامه‌های دعا و طلسم
- تحلیل تأثیر زوال جامه‌های فتح بر سایر منسوجات آیینی و محافظتی ایران، همچون چادرهای دعا، پارچه‌های زیارتی و منسوجات وابسته به اماکن مقدس

تضاد منافع

بدین‌وسیله نویسندگان اعلام می‌دارند که هیچ نفع متقابلی از انتشار این مقاله ندارند.

منابع

- آبراهامیان، یرواند. ۱۳۸۴. تاریخ ایران مدرن (م. ا. فتاحی، مترجم). تهران: نشر نی.
- آفاری، ژانت. ۱۳۸۵. انقلاب مشروطه ایران ۱۹۱۱-۱۹۰۶ (ر. رضایی، مترجم). تهران: بیستون.
- اسکارپیت، روبر. ۱۳۹۲. جامعه‌شناسی ادبیات (ر. کتبی، مترجم). چاپ یازدهم. تهران: سمت.
- اسماعیلی، مرضیه. ۱۳۹۹. بازشناسی تزئینات جامه‌های فتح دوران صفوی و قاجار محفوظ در موزه‌های ایران [پایان‌نامه کارشناسی ارشد]. گروه صنایع‌دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر.
- اسماعیلی، مرضیه، و شیخی، علیرضا. ۱۴۰۰. مطالعه کتیبه‌ها و تزئینات جامه‌های فتح زند و قاجار محفوظ در موزه‌های ایران. دوفصلنامه علمی مطالعات تطبیقی هنر، ۱۱(۲۱)، ۳۵-۵۳.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. ۱۳۶۷. روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه (ا. افشار، به‌کوشش). تهران: امیرکبیر.
- الکساندر، ویکتوریا. ۱۳۹۳. جامعه‌شناسی هنرها (ا. رادور راد، مترجم). تهران: جامعه‌شناسی.
- ایگلتون، تری. ۱۳۷۴. پیش درآمدی بر نظریه ادبی (ع. مخبر، مترجم). ویراست دوم. تهران: مرکز.
- بیکر، پاتریشیا. ۱۳۸۵. منسوجات اسلامی (م. شایسته‌فر، مترجم). تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- حکم‌آبادی، عارفه سادات، خزایی، محمد، و احمدپناه، سید ابوتراب. ۱۳۹۴. بررسی نقوش پارچه‌های سامانی (خراسان بزرگ). خراسان بزرگ، ۶(۲۰)، ۷۴-۵۷.
- رحمانیان، داریوش، و حاتمی، زهرا. ۱۳۹۱. سحر و جادو، طلسم و تعویذ و دنیای زنان در عصر قاجار. جستارهای تاریخی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۳(۲)، ۲۷-۴۴.
- چاکری، آزاده، داودی رکن آبادی، ابوالفضل، شریف‌زاده، محمدرضا. ۱۴۰۰. تاملی بر طلسمات دوره قاجار و اهمیت نقش زنان در شکل‌گیری و گسترش آنها، مطالعات هنر اسلامی، ۱۹(۴۸)، ۲۲۱-۲۳۴.
- رباطی، اسماعیل. ۱۳۹۷. تحلیل نمایشنامه‌های اسماعیل خلیج قبل و پس از انقلاب اسلامی بر اساس نظریه بازتاب گئورگ لوکاچ [پایان‌نامه کارشناسی ارشد]. گروه آموزشی تئاتر و ادبیات نمایشی، دانشکده هنر، دانشگاه سوره.
- رهبرنیا، زهرا، و نیک‌چری، پریسا. ۱۳۹۲. تأثیر تحولات اجتماعی و فرهنگی دوران مشروطه بر تن‌پوش مردان عصر قاجار. چیدمان، ۲(۲)، ۱۴۲-۱۵۱.
- روشه، گی. ۱۳۹۶. مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی عمومی: ۱. کنش اجتماعی؛ ۲. سازمان اجتماعی (ه. زنجانی‌زاده، مترجم). چاپ چهارم. تهران: سمت.
- ذکایی، محمدسعید، و امن‌پور، مریم. ۱۳۹۱. درآمدی بر تاریخ فرهنگی بدن در ایران. تهران: تیسرا.
- سرنا، کارلا. ۱۳۷۸. سفرنامه کارلا سرنا در ایران (غ. قراگوزلو، مترجم). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

مقاله پژوهشی

عاصمه، فاطمه. ۱۳۹۵. بررسی زیورآلات و منسوجات عصر قاجار با کاربرد دعا و طلسم [پایان‌نامه کارشناسی ارشد]. گروه طراحی پارچه و لباس، دانشکده هنر، دانشگاه الزهرا.

عبدلی، ناهید. ۱۴۰۲. گفتمان حقوقی زنان: عصر مشروطه تا پایان دوره پهلوی اول. فصلنامه تحقیقات نوین میان‌رشته‌ای حقوق، ۳(۲)، ۳۱-۶.

عظیمی‌صیاد، سیده مهدیس. ۱۳۹۳. بررسی خط و نوشته‌های منسوجات ایرانی از دوره اسلامی تا پایان دوره قاجار [پایان‌نامه کارشناسی ارشد]. گروه ارتباط تصویری، دانشکده هنر، دانشگاه سمنان.

فلاح، مرتضی. ۱۳۹۴. هویت ملی و میهنی ایرانیان در دوران پیش از مشروطه و عصر بیداری. در: مجموعه مقاله‌های دهمین همایش بین‌المللی ترویج زبان و ادب فارسی (صص. ۴-۶). دانشگاه محقق اردبیلی.

لینهارت، ژاک. ۱۳۹۲. جامعه‌شناسی ادبیات و شاخه‌های گوناگون آن. در: لوسین گلدمن و دیگران، درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات (م. ج. پوینده، مترجم، چاپ سوم، صص. ۶۵-۸۰). تهران: نقش جهان.

محمدی، منظر، و سیداحمدی زاویه، سیدسعید. ۱۳۹۷. سیمای مرد مدرن؛ تحلیلی بر تحول لباس مردان در ایران عصر قاجار. تحقیقات تاریخ اجتماعی، ۸(۱)، ۱۸۱-۲۰۷.

نایفی، صدیقه. ۱۳۹۸. تبیین زمینه‌های اجتماعی نقاشی‌های ترکیبی صفوی (۹۰۷-۱۱۳۵ ه. ق) بر اساس نظریه بازتاب [رساله دکتری]. گروه پژوهش هنر، دانشکده پژوهش‌های عالی هنر و کارآفرینی، دانشگاه هنر اصفهان.

نوری‌تبار، سعیده، و عرشی، علی. ۱۴۰۰. شاخصه‌ها و زمینه‌های تأثیرگذار بر تحولات لباس ایران از لباس اروپا در دوره دوم قاجار. علوم و فناوری نساجی پوشاک، ۱۰(۴)، ۴۰، ۵۳-۷۰.

ولف، جنت. ۱۳۹۳. زیبایی‌شناسی و جامعه‌شناسی هنر (ل. شعبانی، مترجم). تهران: علم.

References

- Abdoli, Nahid. (2023). Gofteman-e hoghoughi-ye zanan: 'Asr-e Mashruteh ta payan-e dowreh-ye Pahlavi-ye avval. *Faslnameh-ye Tahghighat-e Novin-e Miyaneshitiy-e Hoghough*, 3(2), 6-31. [In Persian]
- Abrahamian, Yervand. (2005). *Tarikh-e Iran-e modern* (M. A. Fattahi, Trans.). Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Afary, Janet. (2006). *Enghelab-e Mashruteh-ye Iran 1906-1911 (1280-1290)* (R. Rezaei, Trans.). Tehran: Bistoon. [In Persian]
- Alexander, Victoria. (2014). *Jame'e-shenasi-ye honarha* (A. Radvor Rad, Trans.). Tehran: Jame'e-shenasi. [In Persian]
- Asemeh, Fatemeh. (2016). *Barrasi-ye zivaralat va manusajat-e 'asr-e Qajar ba karbord-e do'a va telism* [Master's thesis]. Department of Textile and Clothing Design, Faculty of Art, Alzahra University. [In Persian]
- Azimi-Sayyad, Seyyede Mahdis. (2014). *Barrasi-ye khatt va neveshteh-haye manusajat-e Irani az dowreh-ye Eslami ta payan-e dowreh-ye Qajar* [Master's thesis]. Department of Visual Communication, Faculty of Art, University of Semnan. [In Persian]

Baker, Patricia. (2006). *Manusajat-e Eslami* (M. Shayestehfar, Trans.). Tehran: Mo'asseseh-ye Motale'at-e Honar-e Eslami. [In Persian]

Chakeri, Azadeh, Davoodi Rokn Abadi, Abolfazl, & Sharifzadeh, Mohammad Reza. (2021). Ta'ammoli bar talismat-e dowreh-ye Qajar va ahammiyat-e naghsh-e zanan dar shekl-giri va gostarsh-e anha. *Motale'at-e Honar-e Eslami*, 19(48), 221–234. [In Persian]

Eagleton, Terry. (1995). *Pish-darāmedi bar nazariyeh-ye adabi* (A. Mokhber, Trans.). 2nd ed. Tehran: Markaz. [In Persian]

Escarpit, Robert. (2013). *Jame'e-shenasi-ye adabiyat* (R. Katabi, Trans.). 11th ed. Tehran: SAMT. [In Persian]

Esmaeeli, Marzieh, & Sheikhi, Alireza. (2021). Motale'eh-ye katibeh-ha va taz'inat-e jameh-haye fath-e Zand va Qajar mahfuz dar muzeh-haye Iran. *Dofaslnameh-ye Elmi-ye Motale'at-e Tatbighi-ye Honar*, 11(21), 35–53. [In Persian]

Esmaeeli, Marzieh. (2020). *Bazshenasi-ye taz'inat-e jameh-haye fath-e dowran-e Safavi va Qajar mahfuz dar muzeh-haye Iran* [Master's thesis]. Department of Handicrafts, Faculty of Applied Arts, University of Art. [In Persian]

E'temad al-Saltaneh, Mohammad Hasan Khan. (1988). *Ruznameh-ye khaterat-e E'temad al-Saltaneh* (A. Afshar, Ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]

Fallah, Morteza. (2015). Hoviyat-e melli va mihan-parasti-ye Iranian dar dowran-e pish az Mashruteh va 'asr-e bidari. In *Majmu'eh Maghalat-e Dahomin Hamayesh-e Beyn al-Melali-ye Tarvij-e Zaban va Adab-e Farsi* (pp. 4–6). University of Mohaghegh Ardabili. [In Persian]

Hokmabadi, Arefeh Sadat, Khazaei, Mohammad, & Ahmadpanah, Seyyed Abutorab. (2015). Barrasi-ye noghush-e parcheh-haye Samani (Khorasan-e Bozorg). *Khorasan-e Bozorg*, 6(20), 57–74. [In Persian]

Leenhardt, Jacques. (2013). Jame'e-shenasi-ye adabiyat va shakheh-haye gunagun-e an. In L. Goldmann et al., *Darāmedi bar jame'e-shenasi-ye adabiyat* (M. J. Pouyandeh, Trans., 3rd ed., pp. 65–80). Tehran: Naghsh-e Jahan. [In Persian]

Mohammadi, Manzar, & Seyyed Ahmadi Zaviyeh, Seyyed Saeed. (2018). Simā-ye mard-e modern; tahlili bar tahavvol-e lebas-e mardan dar Iran-e 'asr-e Qajar. *Tahghighat-e Tarikh-e Ejtemā'i*, 8(1), 181–207. [In Persian]

Nayefi, Sedigheh. (2019). *Tebyin-e zamineh-haye ejtemā'i-ye naghshi-haye tarkibi-ye Safavi (907–1135 H. Q.) bar asās-e nazariyeh-ye baztab* [Doctoral dissertation]. Department of Art Research, Faculty of Advanced Art Research and Entrepreneurship, University of Art of Isfahan. [In Persian]

Nouri-Tabar, Saeedeh, and Ali Arshi. (2021). “Indicators and Contexts Influencing the Transformations of Iranian Dress under the Influence of European Clothing during the Second Qajar Period.” *Textile and Apparel Science and Technology*, 10(4), 53–70.

Rahbarnia, Zahra, & Nikcheri, Parisa. (2013). Ta'sir-e tahavvolat-e ejtemā'i va farhangi-ye dowran-e Mashruteh bar tanpush-e mardan-e 'asr-e Qajar. *Chideman*, 2(2), 142–151. [In Persian]

Rahmanian, Dariush, & Hatami, Zahra. (2012). Sehr o jadu, telism o ta'viz va donya-ye zanan dar 'asr-e Qajar. *Jostarhā-ye Tarikhi-ye Pajuheshgah-e 'Olum-e Ensani va Motale'at-e Farhangi*, 3(2), 27–44. [In Persian]

مقاله پژوهشی

Robati, Esmaeil. (2018). *Tahlil-e namayeshnameh-haye Esmaeil Khalaj pish va pas az Enghelab-e Eslami bar asās-e nazariyeh-ye baztab-e Georg Lukács* [Master's thesis]. Department of Theatre and Dramatic Literature, Faculty of Art, Sooreh University. [In Persian]

Rocher, Guy. (2017). *Moghadameh-i bar jame'e-shenasi-ye omumi: 1. Konesh-e ejtemā'i; 2. Sāzmān-e ejtemā'i* (H. Zanjanzadeh, Trans.). 4th ed. Tehran: SAMT. [In Persian]

Sorennā, Carla. (1999). *Safarnameh-ye Carla Sorennā dar Iran* (G. Qaragozlu, Trans.). Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi. [In Persian]

URL1: Donya-ye Zanan dar Asr-e Qajar. (n.d.). "Talesm-Bazuband-e Noghereh Motalegh be Aghdas al-Dowleh" [Talisman—Silver Armband Belonging to Aghdas al-Dowleh]. Donya-ye Zanan dar Asr-e Qajar Archive, Item No. 1333A14. <http://www.qajarrowomen.org/fa/items/1333A14.html> (Accessed: September 11, 2026).

Wolff, Janet. (2014). *Zibāyi-shenāsi va jame'e-shenāsi-ye honar* (L. Sha'bani, Trans.). Tehran: Elm. [In Persian]

Zekaei, Mohammad Saeed, & Amnpour, Maryam. (2012). *Darāmadi bar tarik-e farhangi-ye badan dar Iran*. Tehran: TISA. [In Persian]